

ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ՀԱՐԿԸ (ԲԵՂԵԼ-Ի ԱՍԿԵՐԻ) ԵՎ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (1855-1909 ԹԹ.)

Ռոբերտ Ա. Թաթոյան

«Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, Հայաստան

1855 թ. մայիսի 14-ին օսմանյան իշխանությունները վերացնում են երկրի ոչ մուսուլման հպատակ համայնքներից, այդ թվում նաև հայերից հավաքվող գլխահարկը՝ ջիզիեն: Դրա փոխարեն սահմանվում և սկսում է գանձվել զինվորական ծառայությանը փոխարինող բեղել-ի ասկերի հարկը: Անվանապես բեղել-ի ասկերին նախատեսված էր գանձել 15-60 տարեկան առողջական խնդիրներ չունեցող, աշխատունակ, այսինքն զինվորական ծառայությանը պիտանի ոչ իսլամադավան տղամարդկանցից: Սակայն հարկի լիարժեք գանձումն ապահովելու նպատակով այն գործնականում սկսեց պահանջվել մեկ տարեկանը լրացած բոլոր ոչ իսլամադավան տղամարդկանցից մինչև մահ: Սկզբնապես մեկ անձից գանձվող բեղել-ի ասկերիի միջին չափը 28 դուրուշ էր, 1878 թվականից հետո հարկի չափը բարձրացավ՝ դառնալով 37 դուրուշ, իսկ 1904 թվականից հետո՝ 50 դուրուշ:

Արևմտահայության համար բեղել-ի ասկերին հիմնական հարկատեսակն էր՝ կազմելով պետությանը վճարվող հարկերի մոտ 50%-ը:

Հատկապես Արևմտյան Հայաստանի գյուղական հայ բնակչությունից հարկի գանձման գործընթացն ուղեկցվում էր բազմաթիվ չարաշահումներով և բռնություններով: Սրանից ելնելով՝ արևմտահայ գյուղացիությունը փորձում էր հնարավորինս թեթևացնել հարկի բեռը, այդ թվում՝ մարդահամարների և հաշվառումների ընթացքում արու զավակների թիվը թաքցնելու միջոցով: Երիտթուրքական հեղափոխությունից և սահմանադրական կարգերի հռչակումից հետո՝ 1909 թ., օսմանյան խորհրդարանը վերացնում է բեղել-ի ասկերի հարկը. զինվորական ծառայությունը բոլոր ոչ իսլամադավան հպատակների համար դառնում է պարտադիր: Մինևույն ժամանակ ոչ իսլամադավաններն իրավունք են ստանում անհատապես ազատվելու զինվորական ծառայությունից՝ միանվագ վճարելով բեղել-ի նակդի:

Բանալի բառեր՝ բեղել-ի ասկերի, զինվորական հարկ, հարկահանություն, մարդահամար, հաշվառում, Արևմտյան Հայաստան, Հայկական հարց:

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 10.06.2025: Ընդունվել է տպագրության՝ 14.05.2026:

The article was submitted on 10.06.2025 and accepted for publication on 14.05.2026.

Статья поступила 10.06.2025 и была принята к публикации 14.05.2026.

Ինչպես հղել՝ Ռոբերտ Թաթոյան, «Զինվորական հարկը (բեղել-ի ասկերի) և արևմտահայությունը (1855-1909 թթ.)», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 14, no. 1 (2026), 9-36:

How to cite: Robert Tatoyan, “The Military Exemption Tax (bedel-i askeri) and Western Armenians (1855–1909),” *Ts’eghaspanagitakan handes* 14, no. 1 (2026), 9-36.

Как ссылаться: Роберт Татоян, “Налог на освобождение от военной службы (бедел-и аскери) и западные армяне (1855–1909),” *Цехаспанагитакан андес* 14, no. 1 (2026), 9-36.

Ա. Բեդել-ի ասկերի հարկի սահմանումը: Հարկի չափը

Օսմանյան կայսրությունում, ինչպես մուսուլմանական այլ երկրներում, ոչ իսլամադավանները չէին գորակոչվում բանակ: Չինվորական ծառայության փոխարեն, ինչպես նաև սեփական կրոնը դավանելու և որոշ չափով համայնքային ինքնավարություն ունենալու համար որպես իսլամական պետությանը և նրա օրենքներին հավատարմության առհավատցյա նրանք վճարում էին գլխահարկ¹:

Արիմյան պատերազմի (1853-1856 թթ.) զարգացումների համատեքստում իրենց եվրոպական դաշնակիցների՝ Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի ճնշմամբ 1855 թ. մայիսի 14-ին օսմանյան իշխանությունները չեղարկում են ջիզիեի գանձումը²: Հայտարարվում է, որ հայրենիքի պաշտպանությանը միտված զինվորական ծառայությունը բոլոր օսմանյան ազգությունների պարտավորությունն է, և այդուհետ ոչ մուսուլմանները իսլամադավաններին հավասար ենթակա են զինվորագրման: Սակայն գործնականում օսմանյան իշխանություններն ու մուսուլման ազգաբնակչությունը պատրաստակամ չէին ոչ իսլամադավանների զինվորագրության նորմը կյանքի կոչելուն՝ այն դիտարկելով դեմ ավանդությանը, որով քրիստոնյաներին արգելվում էր զենք կրել³: Նույնպես և ոչ իսլամադավան համայնքների ներկայացուցիչներից շատերը դժկամությամբ էին վերաբերվում օսմանյան բանակում ծառայությանը՝ նախընտրելով ավել-

1 Օսմանյան կայսրության հայ բնակչությունից ջիզիեի (հայտնի էր նաև *խարաջ* անվանումով) գանձման մասին հայերեն մանրամասն տե՛ս, օրինակ, Թադևոս Ավդալբեկյան, «Գլխահարկը Թուրքիայում XVII-XVIII դարերում հայ պատմագրության տվյալներով», *Պատմա-բանասիրական հանդես* 1 (1959), 175-186:

2 Տե՛ս Ufuk Gülsöy, “Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlikten Muafiyet Vergisi: Bedel-i Askerî (1855-1909),” *Tarih Dergisi* 37 (Temmuz 2011): 93: (Մատնանշվում էր, որ իսլամադավան և ոչ իսլամադավան ազգաբնակչությունների իրավահավասարության ուղղված այս և այլ բարեփոխումներ կհանգեցնեն Եվրոպայում Օսմանյան կայսրության վերաբերմամբ դրական կարծիքի ձևավորմանը, ինչն Օսմանյան կայսրության համար ավելի ամուր դիրքեր կապահովեր առաջիկա հաշտության բանակցություններում):

3 Ուսումնասիրողները նշում են, որ օսմանյան իշխանությունները ցանկանում էին, որ ոչ իսլամադավանները ևս կրեն ծառայության բեռը և զգան վտանգները, սակայն միևնույն ժամանակ դեմ էին սպայական կորպուսում նրանց առաջխաղացման հավասար հնարավորություն տալուն, քանի որ թուրք զինվորները դժկամությամբ էին վերաբերվում քրիստոնյա սպաների հրամանատարության ներքո ծառայությանը (տե՛ս Roderic H. Davison, “Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century,” *The American Historical Review* 59, no. 4 (1954): 859): Ոչ մուսուլմաններին բանակ գորակոչելու հարցով 1865 թ. օսմանյան կառավարության ներսում ծավալված քննարկումների ընթացքում դրան դեմ արտահայտված Ահմեդ Ջևդեթ փաշայի փաստարկներից մեկը ևս վերաբերում էր քրիստոնյա սպաների՝ մուսուլման զինվորների նկատմամբ հրամանատարությանը: Նա մասնավորապես հետևյալ հռետորական հարցադրումն էր անում. «Կենթարկվի՞ արդյոք զինվոր Հասանը դժվարին պահին կապիտան Հրիստոյի հրամանին, որը նրան մահվան է ուղարկում» (Mehmet Hacısalihoglu, “Inclusion and Exclusion: Conscription in the Ottoman Empire,” *Journal of Modern European History* 5, no. 2 (2007): 274): Օսմանյան բանակում, այնուամենայնիվ, կային սահմանափակ թվով ոչ իսլամադավաններ. նրանք հիմնականում նավատորմում ծառայող հույներ էին և լեյտենանտի ու կապիտանի սպայական կոչումներով հույն և հայ ռազմական բժիշկներ (տե՛ս Erik Jan Zürcher, “The Ottoman Conscription System, 1844-1914,” *International Review of Social History* 43, no. 3 (December 1998): 447):

լի եկամտաբեր քաղաքացիական կյանքը⁴։ Այդ պատճառով ջիզիեի չեղարկմանը համընթաց՝ 1856 թ. հունիսին, սահմանվում և սկսում է գանձվել զինվորական ծառայությանը փոխարինող հարկ՝ բեդել-ի ասկերին⁵ (bedel-i askeri, թուրքերենից բառացի թարգմանությամբ՝ «զինվորագրության փոխարեն» կամ «զինվորագրության գին»⁶)։

Զինվորական հարկը նույն ջիզիեն էր, սակայն հարկման իսլամական-կրոնական հիմքը փոխարինվել էր աշխարհիկ հիմքով⁷։ Տեսականորեն զինված ուժերում ծառայելու պարտավորությունը մնում էր ուժի մեջ, բայց գործնականում լռելյայն մոռացության էր մատնվում⁸։

Ըստ օրենքի՝ բեդել-ի ասկերին նախատեսված էր գանձել 15-60 տարեկան առողջական խնդիրներ չունեցող, աշխատունակ, այսինքն՝ զինվորական ծառայությանը պիտանի ոչ իսլամադավան տղամարդկանցից։ Դրանից ազատված էին կանայք, երեխաները, հոգեկան կամ ֆիզիկական խնդիրներ ունեցող անաշխատունակ անձինք, չքավորները և հոգևորականները⁹։ Սակայն հարկի գումարն առավել մեծ թվով անձանց վրա բաշխելու և այդպիսով դրա լիարժեք գանձումն ապահովելու նպատակով այն գործնականում առավել կամ նվազ չափով սկսեց պահանջվել մեկ տարեկանը լրացած բոլոր ոչ իսլամադավան տղամարդկանցից մինչև մահ¹⁰։

Բեդել-ի ասկերի չէր վճարում նաև Կոստանդնուպոլսի ոչ իսլամադավան ազգաբնակչությունը, այդ թվում նաև՝ պոլսաբնակ հայերը (բայց ոչ պանդուխտները և մայրաքաղաք տեղափոխված այլ անձինք)¹¹։ 1870-ական թթ. սկզբներին Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը մերժում էր Պոլսի հայերից հարկը գանձելու պահանջն այն

4 St'u Stanford J. Shaw, "The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System," *International Journal of Middle East Studies* 6, no. 4 (Oct., 1975): 431, տե՛ս նաև Stanford J. Shaw and Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. 2 (N.Y.: Cambridge University Press, 1977), 100։ Օսմանյան կայսրությունում ժամկետային զինվորական ծառայության տևողությունը 5 տարի էր, սակայն եթե ներառվեին պահեստագործում ծառայության տարբեր կարգեր, ընդհանուր տևողությունը կարող էր հասնել մինչև 22 տարվա (տե՛ս Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History* (3rd edition, London-New York: I.B.Tauris, 2004), 57)։

5 St'u Gülsoy, "Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlikten Muafiyet Vergisi," 102։ Ցանկության դեպքում մուսուլմանները կարող էին միանվագ վճարի դիմաց ազատվել զինվորական ծառայությունից։ Սակայն նրանցից գումարը գանձվում էր անհատապես՝ մեկ անձից մոտ 50 լիրա։ Գումարը վճարելուց հետո նրանք ընդգրկվում էին պահեստագործում և ենթակա էին զորակոչման միայն պատերազմի ժամանակ (տե՛ս Zürcher, *Turkey*, 57)։

6 Հարկը սկզբնապես կոչվել է «իանե-ի ասկերիե» (iane-i askeriye)՝ «զինվորական նպաստ» (տե՛ս Zürcher, "The Ottoman Conscription System, 1844-1914," 446)։

7 St'u M. Şükrü Hanioglu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire* (Princeton University Press, 2008), 90։

8 St'u Davison, "Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century," 859։

9 St'u Kemal H. Karpat, "Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893," *International Journal of Middle East Studies* 9 (1978): 241։

10 St'u Առնեսագրութիւնք Ազգային ընդհանուր ժողովոյ։ Բացում 1870 ամին։ Նիստ ԼԱ։ 9 հոկտեմբեր 1871 (Կոստանդնուպոլիս, տպագրութիւն «Յ. Միսիկնիսեան», 1871), 469։

11 St'u Լեւոն Վարդան, *Հարկերը Օսմանեան և Պարսկական կայսրութիւններուն մէջ, ԺԵ-Ի դար։ Բ. հատոր*. Հ-Յ (Պէյրութ, 2012), 264։

պատճառաբանությամբ, որ մայրաքաղաքի մուսուլման ազգաբնակչությունն ազատված էր զինվորական ծառայությունից, և նույն իրավունքից պետք է օգտվեին նաև հայերը¹²:

1875 թ. օսմանյան իշխանությունները որոշում ընդունեցին հարկը գանձել միայն 20-40 տարեկան տղամարդկանցից, սակայն, հակառակ հարկվողների թվի նվազեցմանը, հարկի չափը թողնվեց անփոփոխ, ինչը հանգեցրեց ոչ իսլամադավան համայնքների հոգևոր առաջնորդների բողոքներին, որոնց վրա էր դրված պահանջվող հարկի չափի ապահովումը¹³: Հաշվի առնելով դժգոհությունը՝ հենց հաջորդ տարի այդ որոշումը չեղարկվեց, և վերադարձ կատարվեց հարկի գանձման նախկին կարգին¹⁴:

Սկզբնապես մեկ անձից գանձվող բեդել-ի ասկերիի միջին չափը 28 դուրուշ էր, ինչը մոտավորապես հավասար էր 1856 թվականից առաջ ջիզիեի չափին: 1878 թվականից հետո հարկի չափը բարձրացավ՝ դառնալով 37 դուրուշ, իսկ 1904 թվականից հետո՝ 50 դուրուշ¹⁵:

Արժանահիշատակ է, որ 1885 թ. Աբդուլ-Համիդ II-ը Կ.Պոլսի հայոց պատրիարք Հարություն Վեհապետյանի (1885-1888) խնդրանքով, ով ուզում էր մարել Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանի պարտքը¹⁶, կարգադրեց ավելացնել հայերից գանձվող զինվորական հարկը 3 դուրուշով՝ հավաքելով մոտ 40 դուրուշ: Վերադիր գումարի գանձումը սահմանվել էր 3 տարի ժամկետով, սակայն, ըստ որոշ աղբյուրների, ժամկետի ավարտից հետո այն չվերացվեց¹⁷:

Զինվորական հարկի գանձման մեզ հասանելի ավելի մանրամասն տվյալները

12 Տե՛ս Առնեսագրությունը Ազգային ընդհանուր ժողովոյ: Բացում 1870 ամին: Նիստ ԼԲ: 22 հոկտեմբեր 1871 (Կոստանդնուպոլիս, տպագրություն «Յ. Միհեդտիսեան», 1871), 501:

13 1840-ական թթ. սկզբներին օսմանյան իշխանություններն էապես ընդլայնել էին ջիզիեի, այնուհետև բեդել-ի ասկերիի գանձման գործընթացում ոչ իսլամադավան համայնքների հոգևոր իշխանությունների գործառնությունները: Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքը երաշխավորում էր առաքելադավան հայերից գլխահարկի գումարի գանձումը, որը հավաքվում էր նրա «գործակալների», այսինքն՝ ազգային-թեմական իշխանության մարմինների օգնությամբ (տե՛ս Мкртичъ-бей Дадіанъ, *Современное армянское общество. Армяне въ Османской имперіи* (Тифлисъ: Типъ. Амбъ. Эмфиаджіанцъ и Ко, 1878), 11):

14 Տե՛ս «Զինվորական հարկի բաշխման և գանձման մասին Մեծ վեզիրի հրամանագիրը՝ տրված 1293 թ. ջումադի է-ախիր ամսի 16-ին (1876 թ. հունիսի 10)», Ավետիս Փափագյան, *Թուրքական վավերագրական նյութեր Օսմանյան կայսրության ոչ-մահմեդական ժողովուրդների մասին (1839-1915 թթ.)* (Երևան, «Զանգակ-97», 2002), 173-175:

15 Տե՛ս Gülsoy, “Osmanli Gayrimüslimlerinin Askerliklen Muafiyet Vergisi,” 117:

16 Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանի պարտքը գոյացել էր 1860-ական թթ. վերջերին - 1870-ական թթ. սկզբներին պատրիարք Եսայի Դ Թալասցու (1864-1885) թույլ տված տարբեր ոչ նպատակային ծախսերի և դրանք փակելու համար վերցված փոխառությունների հետևանքով: Ժամանակի ընթացքում պարտքն աճել էր՝ հասնելով 45 000 օսմանյան լիրայի, և սպառնում էր Երուսաղեմի հայկական եկեղեցապատկան կալվածների կորստով: Քանի որ այդ ժամանակ Երուսաղեմը Օսմանյան կայսրության մաս էր, Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը՝ որպես արևմտահայ առաքելադավան համայնքի ներքին գործերը տնօրինող և օսմանյան իշխանությունների առջև ներկայացնող կառույց, չէր կարող անտեսել խնդիրը (մանրամասն տե՛ս Մաղաքիա արք. Օրմանեան, *Ազգապատում: Մասն երրորդ. 1808 տարիէն մինչև 1909* (Երուսաղեմ, տպարան «Սրբոց Յակոբեանց», 1927), 4208-4209, 4436-4439):

17 Տե՛ս «Բեդել-էսկերիեի կամ զինվորական տուրքը», *Հորիզոն* (Թիֆլիս), 26 օգոստոսի 1909, 1:

վկայում են, որ շատ դեպքերում հարկատու մեկ անձից փաստացի գանձվող գումարի միջին չափն ավելին է եղել: Այսպես՝ 1890-ական թթ. սկզբներին Զմյուռնիա քաղաքի հայ բնակչությունից գանձվում էր մոտ 110 000 դուրուշ բեդել-ի ասկերի այն դեպքում, երբ, ըստ օսմանյան պաշտոնական տվյալների, զմյուռնահայերի թիվը մոտ 6 500 էր, որից զինվորական հարկի վճարմանը ենթակա էր 2 500-ը (մնացած 4 000-ը՝ կանայք, անչափահասներ և հաշմանդամներ): Այսինքն՝ մեկ անձը փաստացի վճարում էր 44 դուրուշ¹⁸:

Ինչպե՞ս էր որոշվել հարկի չափը: Համաձայն օրենքի՝ յուրաքանչյուր տարի զինվորագրման էր ենթակա կայսրության՝ չափահաս տարիքի արական սեռին պատկանող ազգաբնակչությունից միայն որոշակի քանակ: 1856-1878 թթ. զինվորագրվում էր 180 անձից մեկը, իսկ հետագայում այդ թիվը նվազեցվեց 25%-ով՝ 135-ից մեկը հարաբերակցությամբ: Մեկ զինվոր պահելու տարեկան ծախսը գնահատվում էր 50 լիրա կամ 5 000 դուրուշ¹⁹, և մեկ անձի վրա որպես հարկի չափ սկզբում բաշխվում էր այդ գումարի 1/180-ը՝ 28 դուրուշ, այնուհետև՝ 1/135-ը՝ 37 դուրուշ²⁰:

Ըստ Գրիգոր Զոհրապի՝ 1880-ական թթ. բեդել-ի ասկերի էր գանձվում արական սեռին պատկանող 2 200 000 ոչ իսլամադավաններից, այդ թվում՝ 508 000 առաքելադավան հայերից: Արևմտահայ գործիչը գտնում էր, որ այդ 508 000 թիվը վերաբերում է միայն Օսմանյան կայսրության 15-60 տարեկան հայերին, և եթե հարկումից ազատված 15-ից փոքր և 60-ից բարձր հայերի թիվը հաշվենք մոտ 200 000, ապա հայ արական ազգաբնակչության ընդհանուր թիվը, ըստ օսմանյան տվյալների, պետք է հասցնել 700 000-ի²¹: Նա նաև նշում էր, որ օսմանյան իշխանություններն իրենք ընդունում էին, որ արական սեռին պատկանող ոչ իսլամադավան ազգաբնակչության թիվը՝ ներառյալ հայերին, պետք է լինի գրանցված 2 200 000-ի կրկնապատիկը²²: (Հա-

18 Տե՛ս Յակոբ Վ. Քութան, *Հայք Զմյուռնիա եւ ի շրջակայս: Հատոր Ա. Զմյուռնիա եւ Հայք* (Վիեննա, 1899), 44:

19 1 օսմանյան լիրան (հայկական աղբյուրներում հաճախ՝ ոսկի) հավասար էր 5 մեջդիդի (հայկական աղբյուրներում՝ արծաթ) և 100 դուրուշի:

20 Տե՛ս Խաժակ, *Հարկերը Տաճկաստանում* (Բագու, տպարան «Արօր», 1903), 24: Shaw, “The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System,” 431:

21 Տե՛ս Գրիգոր Զոհրապ, «Սեբաստիայի նահանգը տնտեսական և ազգագրական տեսակետից և հայերի դրությունը», *Բանբեր Երևանի համալսարանի* 1 (1991), 116, տե՛ս նաև Գրիգոր Զոհրապ, «Սեբաստիայի նահանգը տնտեսական ու ազգագրական տեսակետից եւ հայերի դրությունը», *Երկերի ժողովածու, հ. Գ. Հոդվածներ և ուսումնասիրություններ* (Երևան, ԳԱԹ հրատ., 2002), 497:

22 Զոհրապի եզրահանգումն ամբողջությամբ. «Նախարարաց Խորհուրդին կազմած պիտոճի նախագիծին մէջ, հարկին ընդհանուր հատյոթը նախատեսուած է ամբողջ Թուրքիոյ համար 462,870 թրքական ոսկի: Նախարարաց Խորհուրդը կ'աւելցնէ որ Օսմանեան կայսրութեան ոչ-իսլամ արու բնակչութեան թիւը առնուազն 4,400,000 գնահատելով, տարեկան հատյոթը պէտք էր ըլլար կրկինը: Ինչ որ կը նշանակէ, թէ Պետութիւնը իր ոչ-իսլամ բնակչութեան կէսին հարկը չէ յաջողած գանձել» (տե՛ս Գրիգոր Զոհրապի՝ Մարսել Լեար ծածկանվամբ 1913 թ. Փարիզում ֆրանսերեն հրատարակած «Հայկական հարցը փաստաթղթերի լոյսի տակ» պրակը՝ Marcel Léart, *La Question Arménienne, A la lumière des documents* (Paris: A. Challamel, 1913), 11, արևմտահայերեն՝ Գրիգոր Զոհրապ, «Հայկական հարցը փաստաթղթերու լոյսին տակ», *Երկերի ժողովածու, հ. Գ. Հոդվածներ և ուսումնասիրություններ*, 521-522):

Բեդել-ի ասկերի հարկի գանձման տվյալների միջոցով հայ բնակչության թվաքանակը ճշտելու

մաձայն օսմանյան պաշտոնական մարդահամարների հրատարակված տվյալների՝ 19-րդ դարի վերջերին – 20-րդ դարի սկզբներին Օսմանյան կայսրության հայ արական ազգաբնակչության ընդհանուր թիվը 620-630 հազարի սահմաններում էր, որից առաքելադավան հայերը՝ 540-550 հազար: Մասնավորապես, ըստ 1906/07 թթ. պաշտոնական վիճակագրության, արական սեռին պատկանող ոչ իսլամադավան ազգաբնակչության ընդհանուր թիվը 2 890 797 էր, որից առաքելադավան հայերը՝ 547 526, կաթոլիկ հայերը՝ 47 991, և բողոքականները՝ 26 925²³):

Ջիզիեն, հետագայում բեդել-ի ասկերին՝ որպես առանձին հարկատեսակ, օսմանյան պետության հարկային եկամուտների երկրորդ ամենակարևոր աղբյուրն էր (գյուղատնտեսական արտադրանքից գանձվող աշարից (տասանորդ) հետո)²⁴: 1888-1909 թթ. զինվորական հարկն առանձին ապահովում էր Օսմանյան կայսրության պետական բյուջեի մոտ 5%-ը²⁵: Բացարձակ թվերով հավաքագրված բեդել-ի ասկերիի առավելագույն չափը գրանցվել է 1906/07 թթ.՝ 129 480 353 ղուրուշ²⁶:

Ընդհանրապես Օսմանյան կայսրությունում հարկային բեռի գերակշիռ մասի կրողը գյուղական ազգաբնակչությունն էր, հայերի պարագայում՝ հատկապես Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգների (Էրզրում, Վան, Բիթլիս, Դիարբեքիր, Խարբերդ և Սեբաստիա) հայ գյուղացիությունը²⁷:

19-րդ դ. վերջերին - 20-րդ դ. սկզբներին արևմտահայությունից գանձվող միայն ուղղակի հարկերի թիվը հասնում էր 10-ի: Բացի տասանորդից և գլխահարկից՝ գանձվում էին տան հարկ, հողային հարկ, ճանապարհների հարկ, զբաղմունքի հարկ, ամուսնական կամ ընտանեկան հարկ, ժառանգության հարկ, ապահովության հարկ, երբեմն էլ գանձվում էին պետական արտակարգ կամ չհաստատագրված հարկեր («ավարիզ»)՝²⁸:

1909 թ. Արևմտյան Հայաստանով ճանապարհորդած Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյանը (Ա-Դո) արևմտահայությունից գանձվող ուղղակի հարկերը բաժանում է երկու մասի՝ բերքով (աշար կամ տասանորդ) և դրամով գանձվող հարկեր: Դրամով

մեթոդն օգտագործել են նաև բրիտանացի դիվանագետները (տե՛ս Ռոբերտ Թաթոյան, *Արևմտահայության թվաքանակի հարցը 1878-1914 թվականներին* (Երևան, ՀՅԹԻ, 2015), 41-42, 125):

23 Տե՛ս Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics* (Madison: University of Wisconsin Press, 1985), 168-169 (բողոքականների ազգային պատկանելությունը չի նշվում, սակայն նրանց ճնշող մեծամասնությունը հայեր էին):

24 Տե՛ս Erik Jan Zürcher, “The Ottoman Conscription System in Theory and Practice, 1844-1918,” in Erik J. Zürcher (ed.), *Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia 1775-1925* (London: I.B. Tauris, 1999), 88:

25 Տե՛ս Engin D. Akarli, “Economic Policy and Budgets in Ottoman Turkey, 1876-1909,” *Middle Eastern Studies* 28, no. 3 (Jul., 1992): 466-467:

26 Տե՛ս Shaw, “The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System,” 456:

27 Տե՛ս Nadir Özbek, “The Politics of Taxation and the “Armenian Question” during the Late Ottoman Empire, 1876-1908,” *Comparative Studies in Society and History* 54, no. 4 (2012): 775-776:

28 Մանրամասն տե՛ս Ազատ Համբարյան, *Ազրաբային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում (1856-1914)* (Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1965), 104-123 («Պետական հարկերն ու պարիսկները» գլուխը) (ընդհանուր առմամբ հայ ուսումնասիրող Ա. Համբարյանը նշում է արևմտահայությունից գանձվող ուղղակի և անուղղակի 18 հարկի և տուրքի անուն):

գանձվող հարկերն էին, բացի բեղել-ի ասկերիից, կալվածքների հարկը՝ էմլակ (շինությունների հարկ) և արագին (հողային հարկ) տարատեսակներով, ռազմական հարկը (թեջիզադ էսքերիե)՝ օսմանյան բանակի սպառազինության գնման համար, կրթական հարկը (մուարըֆ հիսասի), ճանապարհների հարկը, զբաղմունքի հարկը (թեմեթուհաթ) և ոչխարի հարկը (խամշուռ)²⁹:

Այս հարկերի շարքում բեղել-ի ասկերին իր տեսակարար կշռով հիմնականն էր: Այսպես՝ Բալուի գավառակի (Դիարբեքիի նահանգ) Պադինը, որն ուներ 120 տուն հայ, 1905 թ. պետական գանձարան է վճարել 28 973 դուրուշ հարկ, որից 16 183 դուրուշը (ընդհանուր գումարի 56%-ը) զինվորական հարկն էր³⁰:

Բայազետի գավառակի (Էրզրումի նահանգ) Արծափ գյուղը, որը ևս ուներ 120 տուն հայ բնակչություն, 1908 թ. վճարել է 44 200 դուրուշ հարկ, որից 12 500-ը (28 %) զինվորական հարկն էր³¹: Նույն Բայազետի գավառակի Մուսան գյուղի հարուստ բնակիչներից Չախկալ Հայրապետի ընտանիքը տարեկան վճարում էր 384 դուրուշ տարբեր հարկեր, որից 251 դուրուշը (65%) զինվորական հարկն էր³²:

Բ. Բեղել-ի ասկերի հարկի գանձման կարգը

Բեղել-ի ասկերիի գանձման կարգը կանոնակարգվել էր 1850-ական թթ. վերջերին -1860-ական թթ. սկզբներին³³ և շարունակեց առանց նշանակալից փոփոխությունների գործել մինչև 1909 թ. հարկի վերացումը:

Ամեն տարի տեղական կառավարման մարմինը՝ կազայի մեջլիսը (գավառակի ժողով), հիմք ընդունելով պաշտոնական մարդահամարների և հաշվառումների տվյալները, հաստատում էր տվյալ գյուղի, համայնքի կամ թաղի՝ արական սեռին պատկանող բնակիչների թիվը և գանձվող գումարի ընդհանուր չափը, ապա՝ դրանք հայտնում գավառակի վարչական սահմանների մեջ մտնող տվյալ գյուղի կամ թաղի ներկայացուցիչներին³⁴:

Քրիստոնյա բնակավայրի կամ թաղամասի ղեկավարը (մուխթար, քոջաբաշի), ստանալով հարկի գանձման ծանուցագրերը, կազմում էր հարկման ենթակա տուն-ընտանիքների ցուցակները, որից հետո քահանայի, տարեց և երևելի անձանց մաս-

29 Տե՛ս Ա-Դօ, Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները: Ուսումնասիրության մի փորձ այդ երկրի աշխարհագրական, միճակագրական, իրաական և տնտեսական դրության (Երևան, տպ. «Կուլտուրա», 1912), 282:

30 Տե՛ս Özbek, “The Politics of Taxation and the “Armenian Question,” 777:

31 Տե՛ս Ա-Դօ, Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները, 294-295:

32 Տե՛ս նույն տեղում, 293-294: Տե՛ս նաև Ազատ Համբարյան, Երիտթուրքերի ազգային ու հողային քաղաքականությունը և ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում (1908-1914) (Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1979), 96:

33 Տե՛ս հատկապես 1861 թ. հունվարի 28-ին ընդունված կանոնադրությունը, որը հայերեն է թարգմանել և հրատարակել Ավետիս Փափագյանը (Փափագյան, Թուրքական վավերագրական նյութեր Օսմանյան կայսրության ոչ-մահմեդական ժողովուրդների մասին, 35-39 («Կանոնադրություն էլայեթների, լիվանների, գյուղերի և թաղամասերի բնակիչների վրա նշանակված հարկի բաշխման մասին»)):

34 Տե՛ս նույն տեղում, 35-36:

նակցությամբ ժողով (աղբյուրներում հիշատակվում է «ծերակույտ», «ծերերի ժողով» կամ թուրքերեն՝ «մեջլիսի իխթիար», «հիաթ» անվանումներով) էր հրավիրում, որի ժամանակ, ըստ յուրաքանչյուր ընտանիքի կարողության չափի, բաժանում էին հարկի գումարը³⁵:

Իշխանությունները ճանաչում էին գյուղը, թաղը կամ համայնքը իբրև մի ամբողջություն, որը պետք է բեղել-ի ասկերիի սահմանված չափը վճարեր լրիվ: Մյուս կողմից՝ ներքին կարգով համայնքն իրավունք ուներ հարկի բաշխման ժամանակ մինչև 15 տարեկան երեխաների ու տարեցների համար հարկը սահմանելու 25% զեղչմամբ, իսկ հաշմանդամներից, ֆիզիկական և հոգեկան խնդիր ունեցող անձանցից գումար ընդհանրապես չվերցնելու³⁶: Շատ ունեցողից շատ էին գանձում, քիչ ունեցողից՝ քիչ, իսկ աղքատներին, անկարողներին ու պակասավորներին բոլորովին ազատում էին հարկի վճարումից՝ բաշխելով նրանց բաժիններն ունևորների վրա³⁷:

Իզմիրից ազգային երեսփոխան Մարկոս Աղաբեկյանը հետևյալ կերպ է նկարագրում բեղել-ի ասկերիի բաշխման այս կարգը. «Մենք գառառականքս երկու տեսակ հարկ կուտանք, մեկ մը մեզի, մեկ մ'ալ անկարողաց համար, որոնց հարկը մեր վրայ կը բաժնեն: Օրինակի համար, մենք Իզմիրի մեջ երեք եղբայր ենք, և թեպետ շատ տարիներ է ի վեր հեռացեր ենք անկէ, մեր պէտէլը կուտանք միշտ. ասկէց զատ կը հաշուեն բոլոր Իզմիրի անկարող աղքատ Հայոց պէտէլը, եւ այն գումարն ալ կարողացս վրայ կը բաժնեն եւ մեզնէ կառնուն անոնց ալ պէտէլը: Զաւակ չ'ունեցող հարուստ մարդը՝ անկարողին որդւոցը համար պէտէլ կուտայ»³⁸:

Հաշվի առնելով հարկի ծանրությունը, երեսփոխանն անգամ առաջարկում էր դիմել կառավարությանը՝ հայերի համար այն վերացնելու և դրա փոխարեն գորակոչ սահմանելու համար. «Կառավարութիւնս իբրեւ տիրող եւ մենք իբրեւ հպատակ, անշուշտ մեզմէ ծառայութիւն մը կը պահանջէ, մենք կ'ըսենք իրեն «ճանչընանք մեր մարտականութիւնը, սակայն անձնապէս ծառայելու կարող եմք եւ նիւթապէս ո՛չ»:Արդ զինուոր տալ կ'ուզենք, վասն զի պէտէլ չենք կրնար տալ, վասն զի ստակ չունինք»³⁹: Այս հարցով ելույթներ են ունեցել այլ երեսփոխաններ ևս⁴⁰:

Կա նաև Վանում բրիտանացի փոխյուպատոս Ջորջ Դյուրիի՝ բեղել-ի ասկերիի

35 Տե՛ս նույն տեղում: Ոչ մուսուլմանական բնակավայրերի ղեկավարներին գլխահարկի (այդ ժամանակ՝ ջիզիե) հավաքման պատասխանատվությունը վերապահվել էր դեռևս 1840-ական թթ. սկզբների բարեփոխումների հետևանքով (տե՛ս Ilan Karmi, *The Jewish Community of Istanbul in the Nineteenth Century: Social, Legal and Administrative Transformations* (Istanbul: The Isis Press, 2010), 96):

36 Տե՛ս *Ատենագրութիւնք Ազգային ընդհանուր ժողովոյ: Բացում 1870 ամին: Նիստ ԼԱ: 9 հոկտեմբեր 1871*, 469, տե՛ս նաև Գարեգին Խաժակնեան, «Հարկերը Տաճկաստանում», *Մուրճ*, քաղաքական, հասարակական, գրական ամսագիր, № 1 (1899, յունուար), 77, Խաժակ, *Հարկերը Տաճկաստանում*, 35-36:

37 Տե՛ս Խաժակնեան, «Հարկերը Տաճկաստանում», 79, տե՛ս նաև Խաժակ, *Հարկերը Տաճկաստանում*, 38-39:

38 *Ատենագրութիւնք Ազգային ընդհանուր ժողովոյ: Բացում 1870 ամին: Նիստ ԼԲ: 22 հոկտեմբեր 1871*, 501:

39 Նույն տեղում:

40 Տե՛ս նույն տեղում, 501-505:

բաշխման գործընթացի նկարագրությունը (1891 թ. հունվարի 12-ի զեկուցագիր)։ «Գումարն անհավասարաչափ է բաժանվում ընտանիքների միջև։ Այսպես՝ մի ընտանիք, որտեղ միայն մեկ տղամարդ կա, վճարում է տարեկան 80 դուրուշ, իսկ մեկ այլ ընտանիք՝ երեք տղամարդով, վճարում է 55 դուրուշ։ Հարուստները կամավոր ավելի շատ են վճարում՝ լրացնելու նրանց պակասը, ովքեր չեն կարող վճարել։ Գյուղերում համակարգը նույնն է»⁴¹։

Ըստ տների հարկի բաշխման ցուցակը կազմելուց հետո այն ուղարկվում էր հետ՝ կազայի մեջլիս, որտեղ քննվում և վավերացվում էր։ Հետաքրքիր է, որ քրիստոնյաների գյուղերում օսմաներեն գիր իմացողի բացակայության դեպքում հարկի բաշխման ցուցակը թույլատրվում էր կազմել մայրենի լեզվով⁴²։ Ցուցակի վավերացումից հետո դրա մի օրինակ ուղարկվում էր մուխթարին՝ գանձումը սկսելու հրահանգով⁴³։

Մուխթարի համար կառավարությունը պահանջում էր առնվազն 2-3 երաշխավոր անձ. եթե մուխթարը ծախսեր հավաքած գումարից, այդ երաշխավորները պարտավոր էին վճարել նրա փոխարեն։ Եթե մուխթարը բավականաչափ կալվածներ ուներ, դրանք էր դնում որպես գրավական, և այլևս երաշխավորների կարիք չէր լինում։ Իր աշխատանքի դիմաց մուխթարը ստանում էր որոշակի ռոճիկ՝ հավաքված հարկի 4%-ի չափով⁴⁴։

Մուխթարը կամ անձամբ էր հավաքում հարկը, կամ նշանակում էր հարկահաններ։ Նա նաև ստանում էր մի քանի զափթիկներ (ոստիկան) որպես օգնականներ։ Եթե որևէ մեկը հրաժարվում էր հարկը վճարելուց, մուխթարն իրավունք ուներ անմիջապես նրան բանտարկել տալու կամ էլ բռնագրավելու պարտապանի կահկարասին⁴⁵։

Հարկի հավաքման գործընթացը շատ դեպքերում ուղեկցվում էր տարբեր չարաշահումներով։ Պատահում էր, որ մուխթարը, օգտվելով գյուղացու անգրագիտությունից, սահմանված չափից ավելի շատ գումար էր գանձում՝ ստացականում նշելով այլ՝ ավելի ցածր թիվ։ Երբեմն հարկի վճարման ստացականը կորսվում էր, ու մուխթարը երկրորդ և նույնիսկ երրորդ անգամ էր գանձում հարկը նույն անձից։ Գանգատների ու բողոքների դեպքում մուխթարը ըմբոստացողին բանտ էր գցել տալիս, և բանտարկյալին ազատելու համար նրա ազգականները հաճախ ստիպված էին լինում վճարել պարտքի հնգապատիկը⁴⁶։

41 Turkey, No. 1 (1892). Further Correspondence respecting the Condition of the Populations in Asiatic Turkey (London: Harrison and Sons, 1892), 11.

42 Տե՛ս Փափագյան, *Թուրքական վավերագրական նյութեր Օսմանյան կայսրության ոչ-մահմեդական ժողովուրդների մասին*, 36։

43 Տե՛ս Խաժակնեան, «Հարկերը Տաճկաստանում», 79, տե՛ս նաև Խաժակ, *Հարկերը Տաճկաստանում*, 39։

44 Տե՛ս Խաժակնեան, «Հարկերը Տաճկաստանում», 79, տե՛ս նաև Խաժակ, *Հարկերը Տաճկաստանում*, 38։

45 Տե՛ս նույն տեղերում։

46 Տե՛ս Խաժակնեան, «Հարկերը Տաճկաստանում», 80։ Մեկ այլ տեղ Գ. Խաժակնյանը տալիս է գավառական բանտում տիրող կաշառակերության հետևյալ նկարագրությունը. «Բանտի հասարակ դռնապանից՝ «բարուչճիից», չաուշից սկսեալ մինչև ամենաբարձր պաշտօնեան կաշառք են ուտում բանտարկածից և նրա մասին աշխատող բարեկամներից։ Եւ ի՞նչ անեն ասիական բռնապետութեան

Երբեմն հարկի ապօրինի գանձման դեմ բողոքած և դրա համար բանտը նետված անձին գրապարտում էին՝ մեղադրելով «կոմիթաճի» լինելու, այսինքն՝ հայկական հեղափոխական որևէ կուսակցության անդամակցելու մեջ՝ դրանով ստեղծելով կաշառքի նոր աղբյուր⁴⁷:

Հաճախ մուխթարը, ըստ ցուցակի, հավաքում էր հարկերը և գրպանում դրանցից մի որոշ մաս ու գողացածը ցույց տալիս որպես պանդխտության գնացած անձերի ապառիկ պարտք: Երբ պանդխտները վերադառնում էին տուն, իշխանությունները բռնում էին նրանց և գանձում մուխթարի՝ որպես պարտք ցույց տված գումարը, նաև շորթում այլ գումար՝ նրանց շատ չտանջելու կամ Պոլսում, Բուլղարիայում, Ռուսաստանում և այլուր արած «կոմիթաճիությունները ծածկելու» համար⁴⁸:

Ի պատասխան հայ բնակչության բողոքների և հատկապես եվրոպական պետությունների միջնորդությունների՝ օսմանյան կառավարությունը 1879, 1886, 1894, 1896 և 1902 թթ. ընդունում է հարկերի բաշխման և հավաքման մեթոդների վերանայմանն ուղղված կարգադրություններ ու հրահանգներ: Մման քայլով սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը փորձում էր ցույց տալ, որ պատրաստակամ է լուծում տալու հայերի սոցիալ-տնտեսական խնդիրներին, սակայն միևնույն ժամանակ աշխատում էր գործընթացը ներկայացնել որպես ուղղված ոչ թե հատկապես Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգների հայ բնակչության, այլ ընդհանուր՝ ամբողջ Օսմանյան կայսրության բնակչության վիճակի բարելավմանը⁴⁹: Բայց և այնպես կարելի է փաստել, որ 20 տարվա ընթացքում իրար հաջորդած հինգ կարգավորումների ընդունումն ինքնին ցուցիչ է, որ լուծումները մնում էին թղթի վրա և կամ գոհացուցիչ չէին:

1880-1890-ական թթ. հարկերի գանձման գործընթացի բարեփոխումների հետևանքով ավելի մեծ գործառույթներ վերապահվեցին հարկային գրասենյակի (vergi dairesi) աշխատակիցներին: Մասնավորապես, նրանց հանձնարարվեց ամեն տարի շրջել հայաբնակ բնակավայրերով ու քահանաներից և կամ մուխթարներից ճշտել նախորդ ժամանակահատվածում գրանցված ծնունդների և մահերի թիվը⁵⁰: Ինչպես Բուլանըլսի գավառակի օրինակով՝ նշում է դեպքերին ժամանակակից հեղինակներից մեկը, «Մեջլիսները ռէսի հետ միանալով՝ տէրութեան մի պաշտօնեայի մասնակցությամբ, նորածին արուները արձանագրել կուտան արքունի տոմարի մեջ, մեռածները հանել կուտան, բայց առանձին երաշխատություն յանձն առնելով՝ որ նֆուսի (անձի) գողօնք տեղի չունենալ»⁵¹:

այդ մեղի ու ողորմելի ծառաները. ռոճիկ չեն ստանում կամ տարւայ մէջ միայն երկու անգամ են ռոճիկի երես տեսնում, այն էլ բայրամից բայրամ: Նրանց ապրուստի հիմնական միջոցը տոյխսկ թրքական մայրաքաղաքում կաշառքն է մնում» (Խաժակ, *Հարկերը Տաճկաստանում*, 41-42):

47 Տե՛ս Խաժակնեան, «Հարկերը Տաճկաստանում», 81, տե՛ս նաև Խաժակ, *Հարկերը Տաճկաստանում*, 42:

48 Տե՛ս Խաժակնեան, «Հարկերը Տաճկաստանում», 81, տե՛ս նաև Խաժակ, *Հարկերը Տաճկաստանում*, 43:

49 Տե՛ս Özbek, “The Politics of Taxation and the “Armenian Question”,” 779:

50 Տե՛ս Վահան Համբարձումեան, *Գիւղաշխարհ: Պատմական, ազգագրական ուսումնասիրություն* (Փարիզ, 1927), 37:

51 Բենսէ, *Բուլանըլս կամ Հարք գաւառ* (Թիֆլիս, տպ. «Կ. Մարտիրոսեանցի», 1901), 40:

Բեդել-ի ասկերիի և այլ հարկերի հավաքումն ապահովելու նպատակով ստեղծվեցին հատուկ հարկահավաքության գրասենյակներ (tahsilat heyeti)՝ հարկահավաք-թահսիլդար (tahsildar) պաշտոնյաներով, որոնց տրվեցին հարկերի հարկադիր գանձման գծով նախկինում զափթիե-ժանդարմներին վերապահված գործառույթները⁵²։ Սահմանվեց, որ յուրաքանչյուր նահիե (գյուղախումբ) պետք է ունենա մեկ թահսիլդար, գավառակը՝ երեք-չորս, սանջակը՝ չորս, իսկ նահանգի (վիլայեթ) կենտրոնը՝ մեկ «գլխավոր թահսիլդար»⁵³։ Այսպիսով՝ յուրաքանչյուր սանջակում ստեղծվեց, միջին հաշվով, 15 թահսիլդարի պաշտոն⁵⁴։ Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգներում 1896 թ. թահսիլդարների և հարկահավաքության գրասենյակների այլ աշխատակիցների ընդհանուր թիվը 567 էր, այդ թվում՝ Էրզրումում՝ 88, Խարբեռդում՝ 88, Դիարբեքիում՝ 87, Բիթլիսում՝ 81, Սեբաստիայում՝ 155 և Վանի նահանգում՝ 68⁵⁵։

Թահսիլդարներ կարող էին նշանակվել արդեն ծառայության մեջ գտնվող ժանդարմները, սակայն նրանք չէին համարվում ժանդարմերիայի մաս, և նրանց չէր թույլատրվում դիմել ժանդարմերիայի օգնությանը։ Նրանք նաև չպետք է անմիջականորեն գործ ունենային բեդել-ի ասկերիի գումարի հետ. այն, ինչպես նախկինում, հավաքում էին համայնքի երևելիներից կազմված հանձնաժողովը և գյուղապետը⁵⁶։

Ըստ որոշ աղբյուրների՝ թահսիլդարները հետագայում ավելի մեծ դեր են ձեռք բերել բեդել-ի ասկերիի գանձման ժամանակ։ Այսպես՝ արդեն իսկ հիշատակված հեղինակներից մեկը՝ Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյանը (Ա-Դո), հետևյալ կերպ է նկարագրում 1900-ական թթ. սկզբներին զինվորական տուրքի գանձման գործընթացը. «Յուրաքանչյուր համայնք ունի իր ծերակոյտը կամ հիաթը, բաղկացած մուխթարից, քահանայից և մի քանի հասակաւոր մարդկանցից. ծերակոյտը կազմում է արու անդամների ցուցակը, ատլի ճիշտը, նախորդ տարւայ ցուցակին ատլացնում է նոր ծնածների անունները և պակասեցնում մեռածներինը. ամբողջ հարկը բաժանում է համայնքի ընտանիքների վրա ըստ կարողութեան և այդ ցուցակը յանձնում է թահսիլդարին գանձելու համար»⁵⁷։

Սակայն թահսիլդարների նշանակումներից հետո էլ զափթիեները շարունակում էին մասնակցել հարկերի հավաքմանը։ Բացի դրանից, քանի որ թահսիլդարի պաշտոնը դիտարկվում էր որպես ժանդարմերիայի ստորաբաժանում, իրենք՝ զափթիե-ժանդարմներն էին հաճախ համատեղության կարգով պաշտոնավարում որպես թահսիլդարներ և, հակառակ սահմանված կարգի, շրջում բնակավայրերով այլ ժանդարմ-

52 Տե՛ս Mesrob K. Krikorian, *Armenians in the Service of the Ottoman Empire, 1860-1908* (London: Routledge & Kegan Paul, 1977), 13-14; Özbek, "The Politics of Taxation and the "Armenian Question", 780-781; Shaw, "The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms," 432; Shaw & Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 100:

53 Տե՛ս *Turkey, No. 1* (1896). *Correspondence respecting the Introduction of Reforms in the Armenian Provinces of Asiatic Turkey* (London: Harrison and Sons, 1896), 157:

54 Տե՛ս Krikorian, *Armenians in the Service of the Ottoman Empire*, 14:

55 Տե՛ս Özbek, "The Politics of Taxation and the "Armenian Question", 781:

56 Տե՛ս *Turkey, No. 1* (1896), 157:

57 Ա-Դո, *Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները*, 285:

ների, անգամ կանոնավոր բանակի զինվորների ուղեկցությամբ, ինչի հետևանքով հարկահավաքությունը շարունակում էր ուղեկցվել նույն, եթե ոչ ավելի մեծ դրամաշորթուններով, բռնություններով ու չարաշահումներով, պարզապես շորթման շղթայում ավելացել էր ևս մեկ շահառու՝ թահսիլդարը⁵⁸:

Արևմտյան Հայաստանում Մեծ Բրիտանիայի դիվանագիտական ներկայացուցիչների զեկուցագրերում բազմաթիվ են հարկահավաքների չարաշահումների, այդ թվում՝ ծեծի հետևանքով արձանագրված մահվան դեպքերի նկարագրությունները: Նշվում էր, որ հարկերից ավելի ծանր էր հարկահավաքների բեռը, որոնք ոչ միայն ապրում էին ժողովրդի հաշվին և դաժանորեն վերաբերվում նրան, այլև ստիպում էին կաշառք տալ և ամոթալի ձևով էին վարվում երիտասարդ կանանց հետ⁵⁹: Այսպես՝ Բիթլիսում Մեծ Բրիտանիայի փոխհյուպատոս Չարլզ Հենփսոնը 1895 թ. օգոստոսի 25-ի զեկուցագրում հաղորդում էր հետևյալը. «Ես այցելեցի Մուշի դաշտի հինգ կամ վեց գյուղեր՝ ...նպատակ ունենալով անձամբ պարզելու, թե արդյոք հարկերի հավաքման ընթացքում թույլ տրված չարաշահումների մասին պատմությունները ճշմարիտ էին: Իմ հետաքննությամբ այդ պատմությունները լիովին հաստատվեցին: Ամեն գյուղում ես շրջապատված էի տղամարդկանց, կանանց ու երեխաների բազմությամբ, և նրանց ողբն անփոփոխ էր. «Փրկե՛ք մեզ զափթիկների դաժանությունից...»: Երբեք այդ դաժանությունը չէր հասել նման աստիճանի, ինչպես հիմա. տղամարդիկ ծեծի են ենթարկվում, բանտարկվում, նրանց դեմքին մարդկանց արտաթորանք են քսում, կանայք և աղջիկներն արժանանում են վիրավորանքների ու անարգանքի, գիշերվա ընթացքում մերկ քարշ են տրվում անկողիններից, երեխաներին չեն խնայում, և այս ոճիրները պարզապես զափթիկների «զվարճանքներն» են, մինչ նրանք զբաղված են գյուղացիների վերջին գույքն իր իրական արժեքի քառորդով վաճառելով»⁶⁰:

Հարկահավաքների թույլ տված չարաշահումների և բռնությունների դեմ բողոքները տեղական և կենտրոնական իշխանությունների կողմից թողնվում էին անարձագանք: Առավել լուրջ դեպքերում, երբ բռնությունների հետևանքով արձանագրվում էին մահեր, անցկացվում էին զուտ ձևական հետաքննություններ, որոնք ավարտվում էին մեղավորների արդարացմամբ: Օրինակ՝ 1902 թ. Մշո Գոմս գյուղից Էլմաս անունով կնոջ՝ հարկահավաքների կողմից ծեծի ենթարկվելուց հետո մահվան դեպքը հետաքննելու համար Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանի բողոքից հետո կեն-

58 Սա հարցին անդրադարձած թուրք ուսումնասիրող Նադիր Օզբեկի գնահատականն է (տե՛ս Özbek, "The Politics of Taxation and the "Armenian Question," 784):

59 Տե՛ս Turkey, No. 6 (1896). Correspondence relating to the Asiatic Provinces of Turkey: 1894-1895 (London: Harrison and Sons, 1896), 265:

60 Turkey, No. 2 (1896). Correspondence relative to the Armenian Question, and Reports from Her Majesty's Consular Officers in Asiatic Turkey (London: Harrison and Sons, 1896), 17-18: Հարկահավաքության ընթացքում թահսիլդարների և զափթիկների չարաշահումների մասին բրիտանացի դիվանագետների այլ արձանագրումների համար տե՛ս Turkey, No. 1 (1898). Further Correspondence respecting the Asiatic Provinces of Turkey (London: Harrison and Sons, 1898), 5 (Մշո դաշտի Խասգյուղ), 19-20 (Խարբերդի դաշտի Մորենիկ), 56-57 (Խարբերդի դաշտի տարբեր հայաբնակ բնակավայրեր), 69-71 (Կիլիկիայի հայաբնակ բնակավայրեր), 83-84 (Բիթլիսի Խլաթի գավառակի հայաբնակ բնակավայրեր): Տե՛ս նաև Turkey, No. 6 (1896), 28-31, 51, 62, 246, 260 և այլն:

տրոնական իշխանությունների կարգադրությամբ նահանգային իշխանությունները ստեղծեցին հատուկ հանձնաժողով, որը պարզեց, որ Էլմասի մահվան պատճառն իբր թոքաբորբն է⁶¹:

Գ. Արևմտահայության՝ բեդել-ի ասկերի հարկից խուսափելու միջոցները

Վերոնշյալ չարաշահումներից ելնելով՝ արևմտահայությունը փորձում էր հնարավորինս խուսափել բեդել-ի ասկերին վճարելուց: Հարկի բեռը թեթևացնելու՝ հայ գյուղացիության հիմնական միջոցն էր արու գավակների թիվը թաքցնելը: Այդ միջոցի կիրառումը համատարած բնույթ էր կրում հատկապես Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգների տարածքում, որի բազմաթիվ շրջաններ դուրս էին կենտրոնական և տեղական իշխանությունների լիակատար վերահսկողությունից⁶²:

Ինչպես նախքան 1878 թ., այնպես էլ դրանից հետո սովորական երևույթ էր հաշվառումից խուսափելու նպատակով այն անցկացնող պաշտոնյային կաշառելը: «Քրիստոնեաները, առանց այդ էլ ծանր հարկերը չը կամենալով աւելացնել տալ, անկասկած ամենայն միջոց գործ են դնում որքան կարելի է պակաս ցոյց տալ իրենց թիւը եւ նաեւ նոյնիսկ պաշտօնեաները նոցայ օգնում կը լինին այս բանի մէջ, յայտնի բան է կաշառք առնելով, որ տաճիկ պաշտօնեաների կեանքն ու գոյութիւնն է»⁶³, - արձանագրում էր արևելահայ լրագրող-հրապարակախոս Գրիգոր Արծրունին:

Էրզրումի Խնուսի գավառակի Ենգի-քյոյ գյուղի վիճակը նկարագրող մի թղթակցության մեջ կարդում ենք. «1894 թուին ձմեռը նուֆուսի (գլխահարկի) պաշտօնեաներ Ապտիլ-Հեքիմ եւ Ֆազուլլահ Էֆենտի եւ կալուածքի պաշտօնեայ Շամսէտտին Էֆ. գիւղս գալով 13 օսմանեան լիրա կաշառք առին, որովհետեւ եթէ չտայինք այդ գումարը, այն ժամանակ մանչ չունեցած տեղերնիս մէկ կամ երկու հատ կը նշանակէին եւ անոնց ալ նուֆուսի հարկ կը գրէին եւ կամ մեռածները դայտ»⁶⁴ չէին ըներ քիթիկի⁶⁵ մէջ»⁶⁶:

Դեպքերին ժամանակակից արևմտահայ գործիչ Գ. Վարդանյանը նշում էր, որ թուրքահայերը միշտ խուսափել են իրենց ընտանիքի, մանավանդ արական սեռին պատկանող շնչերի թիվը ճշգրիտ հայտնելուց, որպեսզի «ազատուեն վճարելու զինուորագրութեան փոխարէն առնուած, ինչպէս և ճանապարհների շինութեան համար առնուած հարկերից»: Նա նաև խոստովանում էր հետևյալը. «Չպիտի ուշանամ յայտարարելու, որ եւ 1893 թ. ունեցայ մի գաւակ, որ եւ թէ եւ Տ... քաղաքի առաջնորդարանի ցուցակում մտել էր, սակայն պետական ցուցակում չկար, եւ մինչեւ վերջն էլ

61 Տե՛ս Özbek, “The Politics of Taxation and the “Armenian Question”,” 786:

62 Տե՛ս Խաժակնեան, «Հարկերը Տաճկաստանում», 82, տե՛ս նաև Խաժակ, *Հարկերը Տաճկաստանում*, 45:

63 Գրիգոր Արծրունի, «Վիճակագրական տեղեկութիւններ Հայաստանի բնակիչների մասին», *Մեղու Հայաստանի* (Թիֆլիս), 24 հունվարի 1882, 1:

64 Արձանագրել (արաբ.):

65 Հաշվառման մատյան, տոմար:

66 Խորշոտ, «Տեղեկագիր Ենկի-Քեյոյ գիւղի Խնուսայ գաւառի», *Հւշակ* (Լոնդոն), 30 յունիս 1895, № 9, 75:

չմտաւ»: «Ու այդ յաջողութիւն էր անել մեզ,- շարունակում է հեղինակը,- տալով մի անգամ միայն մի մէջիդիէ⁶⁷ մոլխթարին»⁶⁸:

Միսաք Բդեյանը, որը նախքան Մեծ եղեռնը Մշո սանջակի վարչական մարմիններում տարբեր ցածր պաշտոններ է զբաղեցրել, իր հուշերում վկայում է, որ մշեցիների շրջանում համատարած սովորություն կար «գինուորական հարկը քանի մը տարի յետաձգելու և չվճարելու դիտաւորութեամբ» 5-10-15-20 տարիներով գաղտնի պահելու արական սեռին պատկանող նորածինների ծնունդը, «և երբ որոշէին մարդահամարի գրասենեակը արձանագրել տալ, իրենց հայ մոլխթարներուն կամ գիւղապետներուն միջոցաւ այնպէս մը ցոյց կուտային, որ իբր թէ անոնք այդ նոյն տարին ծնած են և ըստ այնմ ալ՝ անոնց անձնագիր կը տրուէր: Մինչդեռ, այս կարգի նորածիններուն մէջ կային շատեր որ ամուսնացեր եւ մինչեւ իսկ գաւալի ալ հայր էին եղեր»⁶⁹:

Հարկումից խուսափելու նպատակով հայ բնակչության՝ իր թվաքանակը թաքցնելու մասին արձանագրում էին նաև բրիտանացի դիվանագետները: Այսպէս՝ Դիարբեքիրում Մեծ Բրիտանիայի փոխխոյսպատոս Բարնըմը դեսպան Ջ. Գոշենին հասցեագրած 1880 թ. հոկտեմբերի 7-ի նամակում, ներկայացնելով Խարբերդի նահանգի թուրքական սալնամեից քաղված մի վիճակագրական աղյուսակ, նշում էր, որ քրիստոնյա բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ դրա տվյալներն արժանահավատ չեն, քանի որ ներկայացնում են միայն բեդել-ի ասկերի հարկը վճարողների թիվը: «Ես սովորութիւն ըրած եմ Դիարբեքիրի մերձակայ գիւղերն այցելած ատեն ժողովրդեան թուոյն եւ բաժանման վրայ քննութիւն ընել, բայց չեմ կարծեր որ երբեւէ ճիշտ տեղեկութիւն ստացած լինիմ,- շարունակում է դիվանագետը:- Երբ այս կարգի տեղեկութիւն խնդրէ որք, գիւղացիք միշտ կասկած կը յղանան, անոր նպատակին նկատմամբ, եւ, ընդհանրապէս, ենթադրելով, թէ Պետելարթի հարկին համար է, միշտ կը ծածկեն իրենց թիւերը»⁷⁰:

Օսմանյան իշխանությունները քաջ գիտակցում էին թերհաշվառման խնդիրը և պարբերաբար հրահանգներ էին իջեցնում գավառներ՝ պահանջելով մոլխթարներից «արու գաւալի ծնելոց առ առաւելը 48 ժամ յետոյ իմաց տալ պատշաճաւոր վարչութեան»՝ հակառակ դեպքում սպառնալով ծանր պատիժներով⁷¹: Սակայն նման հրահանգները կաշառքի դիմաց շատ դեպքերում անտեսվում էին:

Օսմանյան կառավարությունը նաև միջոցներ էր ձեռնարկում հաշվառումից խուսափողների դեմ, որոնք, սակայն, շոշափելի արդյունք չէին տալիս: Այսպէս, որպէսզի

67 Թուրքական արծաթե դրամ:

68 Գևորգ Վարդանեան, «Թրքահայաստանի վիճակագրութիւնների առիթով», *Հորիզոն* (Թիֆլիս), 29 դեկտեմբերի 1912, № 289, 2:

69 Սարգիս և Միսաք Բդեյան, *Հարազատ պատմութիւն Տարօնոյ* (Գահիրէ, հրատ. հայ ազգ. հիմնադրամ, 1962), 276:

70 Բարնըմի նամակը տե՛ս «Վիճակագրութիւնը Արմէնոյ – Քուրդաստանի նահանգաց», *Մասիս*, լրագիր հանապազօրեայ քաղաքական, ազգային, բանասիրական եւ տնտեսական (Կ.Պոլիս), 19 (31) հոկտեմբերի 1881, թիվ 3020, 2:

71 Տե՛ս Խաժակ, *Հարկերը Տաճկաստանում*, 45:

հեշտացվել գլխահարկի գանձումը, 1878 թ. բնակչության հաշվառման կանոնակարգով սահմանվեց ծննդյան վկայագրերի կամ «մարդահամարի թղթերի»՝ «նուֆուզ թեսքերեսի» (Nüfus Tezkeresi) կամ «համիդիենների» համակարգը⁷²: «Համիդիեն» պետք է ձևակերպվեր կայսրության՝ արական սեռին պատկանող մեկ տարեկանը լրացած յուրաքանչյուր հպատակի համար: Դրանք յուրօրինակ վկայագրեր էին՝ ապացույց, որ «համիդիեն» ունեցող անձը հաշվառված է, այսինքն՝ ապագայում կհարկվի: «Համիդիենները» սկսեցին տրվել 1881 թվականից մարդահամարի ընթացքում գրանցված յուրաքանչյուր անձի: Որպեսզի բնակչությունը չխուսափեր «համիդիեններից», սահմանվեց, որ առանց այդ փաստաթղթի արգելվում են սեփականության առք ու վաճառքը, երկրի ներսում և երկրից դուրս ճանապարհորդություններ կատարելը, դատարան դիմելը, ոստիկանության և կառավարման այլ մարմինների հետ գործ ունենալը⁷³: Թուրքական կառավարությունը նաև տուգանում էր «համիդիեններ» ստանալուց խուսափելու համար⁷⁴: Սակայն անձնագրային համակարգի ներդրումը չտվեց սպասված արդյունքը՝ մեծ դիմադրություն առաջացնելով հայ բնակչության շրջանում: Դեպքերին ժամանակակից հեղինակ Սեյլանը (Արշակ Մաղոյան) վկայում է, որ «համիդիենների» ստացումից «դուրս մնացին լեռնական հայեր, մի շարք շինականներ, որ կը կազմեն վիճակագրության մի երրորդը»: «Սասնցի, Գեալարցի, Զեյթունցի եւ այլ ամրադիրք հայերից մի մասը միայն ստացան Համիդիե թեսքերիէ,- շարունակում է հեղինակը,- այն էլ քաղաք գնալիս անցագիր ունենալու մտքը»⁷⁵:

Հայ բնակչությունը ձգտում էր ամեն կերպ շրջանցելու նաև Հայոց պատրիարքարանի կողմից հաշվառման փորձերը: Եվ եթե, ինչպես արդեն նշվել է, կառավարական տոմարներում չընդգրկվելու համար վճարվում էր մեկ մեջդիե, ապա, ըստ մի աղբյուրի, առաջնորդարանների ցուցակներում չհայտնվելու համար բավական էր 10 դուրուշ՝ «կնքող տերտերին ընծա»⁷⁶: Կարելի է արձանագրել, որ արևմտահայության լայն զանգվածներ տարբերություն չէին դնում, թե ո՞ւմ կողմից էր իրականացվում մարդահամարը (հաշվառումը)՝ պատրիարքարանի, թե՛ օսմանյան կառավարության:

Թերհաշվառմանն էր նպաստում և այն հանգամանքը, որ հայ քահանաները միշտ չէ, որ եկեղեցական մատյանները պահում էին բարվոք վիճակում: Ինչպես նշում է հայ ուսումնասիրող Խաթանասյանը, ծնունդները չէին գրանցվում ժամանակին, շատերը չունեին մկրտության արձանագրություն: Ըստ հեղինակի՝ գյուղերում մկրտությունները շատ հաճախ տոմարներում չէին արձանագրում՝ «ծածկելու համար եղելութիւնը թուրք կառավարութիւնից, որ կարող էր անակնկալ ժամին գալ տոմարները ստուգելու եւ վնասակար մերկացումներ կատարելու»⁷⁷: Ավելին՝, աղբյուրները վկայում են, որ

72 Տե՛ս նույն տեղում, 55:

73 Տե՛ս Shaw, *The Ottoman Census System*, 331:

74 Տե՛ս Karpat, *Ottoman Population 1830-1914*, 32:

75 Սեյլան, «Տաճկա-Հայաստանի ազգաբնակչությունը», *Մուրճ*, քաղաքական, հասարակական, գրական ամսագիր (Թիֆլիս), 1895, № 7, 949:

76 Տե՛ս Վարդանեան, «Թուրքահայաստանի վիճակագրությունների աղիթով»:

77 Երուանդ Խաթանասյան, *Հայոց թիւը* (Բոստոն, հրատարակություն Եղեռնի 50-ամեակի Կեդր.

Արևմտյան Հայաստանի ոչ բոլոր գյուղերն ունեին ծխամատյաններ: «Շատ է պատահում,- նշում է դեպքերին ժամանակակից հայ հեղինակ Գևորգ Ալթունյանը,- որ (Գևորգյան) Ճեմարան ընդունուելու համար Վանի, Բիթլիսի կամ Էրզրումի վիլայեթներից եկած հայ աշակերտը առանց որեւէ ծննդեան վկայականի է ներկայացել եւ յաճախ իրենց առաջնորդարանների կողմից վկայուած մի թուղթ է բերում՝ յետին թուով կազմած»⁷⁸:

Հարկերի բեռը թեթևացնելու նպատակով հայկական եկեղեցական կառույցները հաճախ միտումնավոր արհեստականորեն պահպանում և էլ ավելի էին խորացնում վիճակագրական շփոթը: Այսպես՝ Դիարբեքիում Մեծ Բրիտանիայի հյուպատոս Ավալոն Շիփլին 1906 թ. վիլայեթի բնակչության հաշվառման բնագավառում տիրող վիճակը բնութագրում էր որպես «կատարյալ խառնաշփոթ», որը հետևանք էր ինչպես թուրքական իշխանությունների վարչական անձեռնահասության, այնպես էլ քրիստոնյա (Դիարբեքիի նահանգի պարագայում՝ հայ և ասորի) թեմական իշխանությունների կողմից բոլոր նորածին երեխաներին գրանցելու դժկամության, քանի որ նրանք դրանով ձգտում էին թեթևացնելու իրենց համայնքների հարկային բեռը: Հյուպատոսը մասնավորապես նշում էր, որ Մարդինի գավառում հաշվառումից և գինվորագրության հարկի վճարումից խուսափում էր քրիստոնյա արական սեռի բնակչության 50%-ից ավելին⁷⁹:

Առաջնորդարանները նաև ոչ բոլորին էին թույլ տալիս օգտվել իրենց արխիվներից կամ էլ այնպիսի նյութեր էին տրամադրում, որոնք չէին հակասում օսմանյան կառավարության վիճակագրությանը: Այսպես՝ բրիտանացի ճանապարհորդ Հենրի Լինչը նշում է, որ թեմական իշխանությունները ծայրաստիճան զգուշավոր էին այնպիսի տվյալներ արձանագրելու հարցում, որոնք հակասում էին կառավարության ցուցակներում հարկման նպատակով ընդգրկված հայերի թվին⁸⁰:

Արևմտահայության՝ բեղել-ի ասկերի հարկը քիչ վճարելու նպատակով օսմանյան հաշվառումից խուսափելու հարցի կարևորության ցուցիչ է հետևյալ դեպքը: 1908 թ. սկզբներին ՀՅ Դաշնակցության «Կովկասեան Ահաբեկիչ Մարմին» վճռով «իր կատարած մատնությունների, բռնաբարությունների եւ իր համագիւղացիների վրայ գործ դրած անլուր կեղեքումների համար» սպանվում է Բուլանըխ գավառի Կոփ գյուղի բնակիչ Մխիթար Բավոյանը: Նրան ուղղված մեղադրանքների 10 կետերից առաջին երեքը վերաբերում էին օսմանյան իշխանություններին հայերի թիվը մատնելուն և

Յանձնախմբի, 1965), 6:

78 Գևորգ Ալթունյան, «Ա-Դ-օ, Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայեթները. ուսումնասիրության մի փորձ այդ երկրի աշխարհագրական, վիճակագրական, իրաւական եւ տնտեսական դրութեան. Երեւան, 1912 թ.», *Արարատ*, պաշտօնական ամսագիր Հայրապետական Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի (Էջմիածին), յունուար 1913, 79:

79 Դիարբեքիում Մեծ Բրիտանիայի հյուպատոս Ավալոն Շիփլիի գեկուցագիրը մեջբերվում է ըստ Hilmar Kaiser, *The Extermination of Armenians in The Diarbekir Region* (Istanbul: Bilgi University Publishing, 2014), 21:

80 Տե՛ս H. F. B. Lynch, *Armenia. Travels and Studies, Vol. II. The Turkish Provinces* (London: Longmans, Green, and CO., 1901), 414:

գլխահարկը գանձելուն: Մեղադրականում մասնավորապես հաղորդվում էր հետևյալը. «Բաւօեան Մխիթարը Կոփ գիւղում իր երկարամեայ գրագրութեան միջոցին 1) Նորածին երեխաների ծնունդը մատնել է կառավարութեան գլխահարկին ենթարկելու համար նրանց: Յղի կանանց արձանագրել տւած է, իբրեւ տղայ զաւակ բերողներ՝ նոյն նպատակով: 2) Վաղուց մեռած մարդիկ իբրև ողջ յայտարարելով, նրանց հարկը գանձել տւած է ազգականներից: 3) Կոփ գիւղը ապաստանած բազմաթիւ պանտոխոները իբրեւ տեղացի արձանագրել տւած է, նրանցից հարկ առնելու համար: Նրանց փախչելուց յետոյ, այդ արձանագրութեան զօրութեամբ, Կոփ գիւղը մինչեւ այսօր էլ վճարում է նրանց հարկը»⁸¹:

Բեդել-ի ասկերիի վճարումից խուսափելու համար արձանագրվում էին հայերի դավանափոխության՝ իսլամ ընդունելու դեպքեր: Այս խնդրի մասին բարձրաձայնվում էր դեռևս Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանին կից գործող մարմնի՝ Ազգային ընդհանուր ժողովի 1871 թ. նիստերից մեկի ժամանակ. «Ընդհանրապես կը գանգատին որ ազգահամարի ճշդութիւն չկայ, և մեռնող, գաղթող, բոլորովին անյայտ եղողներու հարկն ալ մնացեալներէն պահանջելու ստիպում կ'ըլլայ: Այս պատճառաւ կրօնափոխութեան կը դիմեն, որպէս զի պակսողներու փոխարէն իրենց վրայ բարդուած աւելորդ հարկէն ազատելով, միայն իրենց անձնական հարկը վճարեն»⁸²:

1890-ական թթ. կեսերին՝ համիդյան կոտորածների շրջանում, խնդիրն էլ ավելի մեծ ծավալներ ընդունեց: Այսպես՝ Էրզրումում Մեծ Բրիտանիայի հյուպատոս Գրեյվսը դեսպան Փ. Քարիին հասցեագրած 1895 թ. հունվարի 17-ի նամակում արձանագրում էր, որ Մոկսի Սըպկանց գյուղից հինգ հոգուց բաղկացած մի հայ ընտանիք իսլամ է ընդունել, ենթադրաբար այն պատճառով, որ ի վիճակի չի եղել վճարելու զինվորական հարկը⁸³: Նա նաև նշում էր, որ, նյութական դրդապատճառներով պայմանավորված, դավանափոխության դեպքերը վերջին շրջանում ավելի հաճախակի են դարձել հատկապես Բիթլիսի վիլայեթում, սակայն իրեն հայտնի են նաև դեպքեր, երբ քրիստոնյաների՝ իսլամ ընդունելու խնդրանքը մերժվել է գավառակապետների կողմից այն պատճառաբանությամբ, որ եթե բոլոր հայերը մուսուլման դառնան, հարկերը կորզելու համար ոչ ոք չի մնա⁸⁴:

Երբեմն օսմանյան իշխանությունները փորձել են օգտագործել հայերի՝ գլխահարկ չվճարելու նպատակով հաշվառումից խուսափելու երևույթը նրանց իսլամացումն ամրագրելու համար: Այսպես՝ Դիարբեքիրում Մեծ Բրիտանիայի փոխհյուպատոս Ա. Թ. Վոդն իր 1897 թ. մարտի 16-ի զեկուցագրում հայտնում էր, որ Գենջի և Ճապաղջուրի կրոնափոխված որոշ հայեր դժկամ էին քրիստոնեադավանությանը վերադառնալու

81 «Տերթոթ», *Դրօշակ*, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Օրգան (Ժնև), մարտ 1908, թիւ 3 (191), 48, տե՛ս նաև *Արփիար Արփիարեանի սպանութեան 110-ամեակին առիթով: Գ. Մարդը ընդդէմ մարդու. մահափորձեր եւ սպանութիւններ հայկական օրինակով (1890-1908)*, հաւաքեց՝ Հայկ Աւագեան (*Ջահակիր*, յաւելուած ԺԴ., Գահիրէ, 2018), 157:

82 *Առնանագրութիւնք Ազգային ընդհանուր ժողովոյ: Բացում 1870 ամին: Նիստ երեսունեւէկերորդ: 9 հոկտեմբեր 1871* (Կոստանդնուպոլիս, տպագրութիւն «Յ. Միլիէնտիսեան», 1871), 469:

83 Տե՛ս *Turkey, No. 6 (1896)*, 216:

84 Տե՛ս նոյն տեղում, 216-217:

հարցում՝ հաշվի առնելով նաև այն հանգամանքը, որ այդ դեպքում նորից ստիպված էին լինելու բեդել-ի ասկերի վճարել: «Իսլամ ընդունելուց հետո նրանք չեն վճարել հարկը և երկյուղ են կրում, որ եթե նորից ճանաչվեն որպես քրիստոնյա, ստիպված են լինելու փակել կուտակված պարտքը: Եթե հարցը մնա առանց լուծման, ապա կավարտվի նրանով, որ հայերի մեծ մասը կգերադասի մնալ մուսուլման»⁸⁵, - նշում էր փոխհյուպատոսը:

Նշված դեպքի մասին որոշակի մանրամասնություններ է պարունակում բրիտանացի մեկ այլ փոխհյուպատոս Ֆրենսիս Կոռուի 1897 թ. հուլիսի 14-ի գեկուցագիրը: Համիդյան կոտորածների նախօրյակին Գենջի գավառակում բնակչության հաշվառման գործը վարող պաշտոնյաներից մեկը խաբեությամբ (նա հայտարարեց, որ կառավարությունն իբր գրանցված յուրաքանչյուր անձի ներում է մեկ թուրքական լիրայի չափ բեդել-ի ասկերի) կարողացավ գրանցել գավառակի բազմաթիվ հայերի, որոնք մինչ այդ խուսափել էին հաշվառվելուց: Կոտորածների ժամանակ Գենջի գավառակի հայ բնակչությունը բռնի իսլամացվեց, և ուստի նրանցից դադարեց գանձվել բեդել-ի ասկերի հարկը: 1897 թ. սկզբներին, երբ մեծ տերությունների ճնշման տակ սուլթանական կառավարությունը հրահանգ իջեցրեց նահանգներ, որով թույլ էր տրվում իսլամացված հայ բնակչությանը վերադառնալ քրիստոնեության, գավառակի Վալեր գյուղի վեց հայ ընտանիքներ հայտարարեցին իրենց նորից քրիստոնեադավան: Գենջի կառավարիչը, ի պատասխան այդ ընտանիքների որոշման, վեր հանեց նրանց գրանցման տվյալները և պահանջեց այդ ընտանիքների բոլոր արու անդամներից բեդել-ի ասկերի հարկն ամբողջ ծավալով՝ ներառյալ այն տարիները, որոնց ընթացքում նրանք խուսափել էին հաշվառումից և հարկվելուց: Բնակիչները դիմեցին մյուռիիին (գյուղախմբի կառավարիչ), ով հորդորեց նրանց մնալ մուսուլման՝ ասելով, որ այդ դեպքում չգանձված հարկը կներվի: Նույնը հայտարարեց նաև կայմակամը (գավառակի կառավարիչ)⁸⁶:

Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Ֆիլիպ Քարին Գենջի գավառակի բռնի իսլամացված հայերի հարցով պաշտոնական դիմում հղեց օսմանյան կառավարությանը, որն էլ հրահանգ իջեցրեց Բիթլիսի վալիին չխոչընդոտելու Գենջի հայերի՝ քրիստոնեադավանությանը վերադարձը և դրա հետ մեկտեղ հայտարարելու, որ, անկախ կրոնափոխության փաստից, հայերից գանձվելու է նախորդ տարիներին չվճարված բեդել-ի ասկերին: Արդեն 1897 թ. վերջի դրությամբ օսմանյան պաշտոնական գրագրության մեջ նշվում է, որ Գենջի գավառակի բռնի իսլամացված 900 հայերը վերադարձել են քրիստոնեադավանության⁸⁷:

Տեղի տալով եվրոպական պետությունների ճնշմանը՝ 1897 թ. հունվարին օսմանյան իշխանությունները երկու տարով հետաձգեցին բեդել-ի ասկերիի գանձումը Արևմտյան

85 *Turkey, No. 1 (1898)*, 118.

86 Տե՛ս նույն տեղում, 245:

87 Տե՛ս Selim Deringil, «The Armenian Question Is Finally Closed»: Mass Conversions of Armenians in Anatolia during the Hamidian Massacres of 1895-1897, *Comparative Studies in Society and History* 51, no. 2 (Apr., 2009), 367: Տե՛ս նաև Selim Deringil, *Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire* (Cambridge University Press, 2012), 231-232:

Հայաստանի՝ կոտորածներից առավել տուժած շրջանների համար: Սակայն այդ որոշումը շատ տեղերում մնաց թղթի վրա: Համաձայն 1897 թ. մարտի 9-ին Բարձր դռանը ներկայացված Կ.Պոլսի հայոց պատրիարք Մաղաքիա արք. Օրմանյանի թաքրիրի՝ Արևմտյան Հայաստանի շրջաններում շարունակում էին խստորեն հետապնդել նշված հարկի գանձումը՝ այն հիմնավորմամբ, որ դրա ներման որոշումը կարող է վերաբերել միայն անցած տարիներին, բայց ոչ ընթացիկ տարվան: Հարկահավաքներն անգամ հաշվի չէին առնում սպանվածներին կամ անհայտ կորածներին՝ պահանջելով նրանց բաժինը ողջ մնացածներից⁸⁸:

1897 թ. մայիսին բրիտանացի փոխիյուպատոս Ֆրենսիս Քրոուն արձանագրում էր, որ, չնայած Կոստանդնուպոլսից ստացված հրահանգներին, զինվորական հարկը շարունակում էր գանձվել սովորականի պես⁸⁹: «Ներկայիս համակարգի պայմաններում, երբ գափթիկներն ուղարկվում են հարկերը հավաքելու, նման չարաշահումները դժվար է կանխել, և ես մտահոգված եմ, որ բազմաթիվ գյուղեր հարկադրված են վճարել այս հարկը՝ չնայած դրա ներմանը»⁹⁰, - արձանագրում էր հյուպատոսը:

Երբ լրացավ բեդել-ի ասկերիի գանձման հետաձգման երկու տարին, իշխանություններն էլ ավելի մեծ եռանդով սկսեցին հետապնդել նախորդ տարիներից կուտակված պարտքերի վճարումը: Այսպես՝ 1900 թ. հրահանգ իջեցվեց, որ քանի որ Մասունի հայ բնակչությունը չքավոր վիճակում է, նրա կուտակված զինվորական հարկի և տասնորդի պարտքերը պետք է վճարեն Մուշ քաղաքի և Մշո դաշտի գյուղերի հայերը⁹¹: Կառավարչատուն կանչվեցին Մուշ քաղաքի և հայաբնակ գյուղերի թաղապետներն ու գյուղապետները, որոնց հետ քննվեցին նախորդ տարիների բեդել-ի ասկերիի՝ ըստ ընտանիքների բաշխման և գանձման տոմարները՝ ճշտելու, «թե որոնք հարուստ էին և որոնք աղքատ»: Գործընթացը համակարգելու համար ստեղծվեց Բաշ թահսիլդար շուբեսի (գլխավոր հարկահավաք մարմին) անվամբ հանձնաժողով⁹²:

Մշո գյուղերի ունևոր հայերից գանձված հավելյալ գումարն ուղղվեց տարի առ տարի տվյալ համայնքի՝ զինվորական հարկի գծով պարտքի մարմանը, իսկ Մուշ քաղաքից գանձված գումարի կեսն ուղղվեց չքավորների չվճարված հարկերի, մյուս կեսը՝ Մասունի հայ բնակչության պարտքերի մարմանը⁹³: Այս ապօրինի հրամանի դեմ Մշո առաջնորդարանի բողոքներն անցան ապարդյուն: Ավելին՝ Մշո առաջնորդ Բաբգեն Ծ. վարդապետ Գյուլեսերյանը՝ իբրև իշխանությունների հրամանները չանսացող, մի օր կանչվեց կառավարչատուն և հրահանգ ստացավ մեկնելու Մուշից⁹⁴:

88 Տե՛ս *Turkey, No. 1 (1898)*, 92:

89 Տե՛ս նույն տեղում, 187:

90 Նույն տեղում, 188:

91 Տե՛ս Բդե՛ան, *Հարսպատ պատմություն Տարօնյ*, 144:

92 Տե՛ս նույն տեղում:

93 Տե՛ս նույն տեղում:

94 Տե՛ս նույն տեղում, 145 (աղբյուրը հաղորդում է, որ իբրև կառավարչատան առջև Մշո առաջնորդին

Դ. Բեդել-ի ասկերի հարկի վերացումը 1908 թ. երիտթուրքական հեղափոխությունից հետո

1908 թ. հուլիսին Աբդուլ Համիդ II-ի իշխանությունը տապալելուց և 1909 թ. ապրիլին Կոստանդնուպոլսում հակահեղափոխական շարժումը ճնշելուց հետո իշխանության եկած երիտթուրքերը, վերահռչակելով դեռևս 1876 թ. ընդունած Սահմանադրությունը և վերահաստատելով Օսմանյան կայսրության տարբեր էթնիկ տարրերի միջև միասնության ու իրավահավասարության սահմանադրական գաղափարի գերակայությունը, ձեռնամուխ եղան նաև գորակոչի օրենքի փոփոխությանը:

1909 թ. հունիսի 22-ին կառավարությունն օսմանյան խորհրդարան օրինագիծ ներկայացրեց, որով նախատեսվում էր վերացնել զինվորական հարկը և գորակոչել ոչ իսլամադավաններին՝ սկսած 1910 թվականից՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ իշխանություններին ժամանակ էր անհրաժեշտ նախապատրաստվելու համար⁹⁵:

Հարկի վերացման ժամկետի հետաձգման դեմ հանդես եկան օսմանյան խորհրդարանի հայազգի պատգամավորները: Այսպես՝ Գրիգոր Զոհրապյան իր ելույթում շեշտում էր. «.... կը մերժենք հարկ վճարել, որովհետև այդ բանը բարոյապես կ'ընկճէ, կը նուաստացնէ մեզ:Ասիկա ելմտական խնդիր չէ, այլ եղբայրութեան, Սահմանադրութեան խնդիր»⁹⁶:

Գեղամ Տեր-Կարապետյանն առավել ուշադրություն էր դարձնում զինվորական հարկի վճարման բեռի տակ ընկած արևմտահայության թշվառ վիճակին՝ ներկայացնելով ուշագրավ մանրամասներ. «Անատոլի մէջ, մասնաւորաբար Վանի, Պիթլիսի և Խարբերդի կողմերը ժողովուրդը ծայրայեղ թշուառութեան մատնուած է և հարկ վճարելու կարողութիւն չունի, մանաւանդ որ այդ հարկը տարեկան 50 դրշ. չէ միայն, ինչպէս ոմանք կը կարծեն, այլ գրեթէ 200 դրշ., որովհետև ժողովուրդեան մէկ քառորդ մաս մը միայն հարկ կը վճարէ: Ասկէ գատ չվճարուած հարկերուն փոխարէն ոչխարներ են, կը ծախեն ածան գիներով, որով իրականութեան մէջ հարկը կը հասնի 300 դրշ.ի:Պետք է ջնջել հարկը և կամ ժողովուրդին կամքին թողուլ, ուզողը թող զինուորագրուի, ուզողը թող հարկ տայ»⁹⁷:

Հայ և հույն⁹⁸ պատգամավորների ճնշմամբ օրինագիծն ուղարկվեց վերամշակման: Կառավարությունն ի վերջո համաձայնեց զինվորական հարկի անմիջապես վերացմանը: Նոր վերամշակված օրինագիծը խորհրդարանն ընդունեց 1909 թ. հունիսի 29-ին (հուլիսի 12). զինվորական ծառայությունը պարտադիր դարձավ բոլոր ոչ իս-

պատրաստ սպասում էր թամբված մի ձի, և «Բաբգէն Վարդապետը անոր վրայ հեծնելով, «կ'աքսորուի» ըսելով՝ ուղղակի Պոլիս դրկեցին, ուր Օրմանեան Պատրիարքի միջոցաւ կ'ազատի հեռաւոր վայր մը աքսորուելէ»):

95 Տե՛ս «Երեսփոխանական ժողովը: Զինուորական տուրք», *Ժամանակ*, ժողովրդական օրաթերթ (Կ.Պոլիս), 23 յունիս (6 յուլիս) 1909, 2:

96 Նույն տեղում:

97 Նույն տեղում:

98 Հույն պատգամավորները ևս կողմ էին զինվորական հարկի վերացմանը (մանրամասն տե՛ս P. Doygun, “The Others» in Politics During the era of the Young Turks: Ottoman Greeks in the Parliament (1908-1918),” *Espacio Tiempo y Forma. Serie V, Historia Contemporánea* 34 (2022), 110-112):

լամադական հայատականների համար⁹⁹: Օրենքի ընդունումից արդեն երկու ամիս անց՝ 1909 թ. հոկտեմբերին, հրահանգվեց իրականացնել անկախ կրոնական պատկանելությունից առաջին գորակոչը¹⁰⁰:

Հայկական միջավայրում զինվորական հարկի վերացման առումով արձագանքները հիմնականում դրական էին: Հատկապես հայ գյուղական ազգաբնակչությունը գերադասում էր բանակին զինվոր տալը հարկը վճարելուց: Հայ մտավորականության շրջանում առավել գերակշիռ էին հարկի վերացմամբ իրավահավասարության գաղափարի հաստատման, գենքի գործածությանը վարժվելու և դրա միջոցով անհրաժեշտության դեպքում «իր անհատական և հավաքական ապահովությունը գտնելու» շեշտադրումները¹⁰¹:

Օգտվելով ընձեռված հնարավորությունից՝ մի քանի հայեր ընդունվեցին Կ.Պոլսի Հարբիե բարձրագույն զինվորական վարժարան¹⁰²: Դրանից բացի՝ հայերը և այլ ոչ իսլամադավաններ իրավունք ստացան անհատապես ազատվելու զինվորական ծառայությունից՝ միանվագ վճարելով բեդել-ի նակդի (bedel-i nakdi, թուրքերենից բառացի թարգմանությամբ՝ «փոխարենը կանխիկ» կամ «կանխիկ գին»)՝¹⁰³:

Առաջին աշխարհամարտի սկսվելուց հետո, երբ 1914 թ. օգոստոսին զորահավաք հայտարարվեց, բազմաթիվ հայ տղամարդիկ գերադասեցին վճարել բեդել-ի նակդի՝ 30-50 օսմանյան լիրա¹⁰⁴, ինչը, սակայն, շատերին չապահովագրեց հետագա-

99 Տե՛ս «Երեսփոխանական ժողովը: Ոչ-իսլամներն այս տարուընէ պիտի զինուորագրուին», *Ժամանակ*, ժողովրդական օրաթերթ, 30 յունիս (13 յուլիս) 1909, 2: Ընդունված օրենքի ամբողջական տեքստը՝ հայերեն թարգմանությամբ. «Ոչ-իսլամ Օսմ. ցեղերէն առնուող զինուորական հարկը 1325 տարիէն սկսեալ ջնջուած է: Հետեապէս արտոնութիւն տրուած է Ներքին գործերու և Պատերազմական նախարարութիւններէն որ թէ՛ ոչ-իսլամներէն և թէ՛ Պոլսոյ և ուրիշ տեղերու ցարդ զինուորագրութենէն զերծ մնացած բնակիչներէն 1325էն սկսեալ և զինուորագրութեան նոր օրէնքին համաձայն զինուոր առնելու համար այժմէն ձեռնարկէն ցանկերու պատրաստութեան և նախնական գործողութեանց» («Երեսփոխանական ժողովը: Ոչ-իսլամներու զինուորագրութիւնը», *Ժամանակ*, ժողովրդական օրաթերթ, 29 յունիս (12 յուլիս) 1909, 2):

100 Տե՛ս Zürcher, “The Ottoman Conscription System, 1844-1914,” 447:

101 Տե՛ս Գալուստ Սիրմէնեան, *Երզնկա* (Գահիրէ, տպ. «Սահակ-Մեսրոպ», 1947), 258: Դեպքերի ժամանակակիցը, նկարագրելով 1910 թ. օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին Խարբերդի գավառում գորակոչի անցկացումը, նշում է, որ «բազմաթիւ հայ երիտասարդներ ականջ տուին կոչին տեսակ մը ուրախութեամբ, որովհետեւ «հպատակ» և «գերի» սովորական բառերուն ծանր բեռը այլեւս վերցուած կ'ըլլար անոնց ուսերէն» (տե՛ս Վահէ Հայկ, *Խարբերդ և անոր ոսկեղէն դաշտը* (Նիւ Եորք, 1959), 692):

102 Տե՛ս Գալուստ Սիրմէնեան, *Տաճկահայ զինուոր և զինուորականությունը՝ նախ տաճկական ապսպիկական բանակներուն մէջ* (Պէյրութ, տպ. «Համազգային», 1967), 14 (այս գիրք-հուշագրության հեղինակ Գալուստ Սյուրմենյանն ինքը Հարբիեի հայ շրջանավարտներից էր):

103 Տե՛ս Ari Şekeryan, *The Armenians and the Fall of the Ottoman Empire. After Genocide, 1918-1923* (Cambridge: Cambridge University Press, 2023), 16:

104 Գումարի չափը, ըստ շրջանների, կարող էր տարբեր լինել. եթե Էրզրումում հայերից գանձվում էր 30 նսկի (տե՛ս Վարդովցի, «Խաբրիկներ Բարձր Հայքից», *Մշակ* (Թիֆլիս), 2 օգոստոսի 1914, 3), ապա Սերաստիայում՝ 44 (տե՛ս Կարապետ Գաբիկեան, *Եղեռնապատում փորձն հայոց և նորին մեծի մայրաքաղաքին Սեբաստիոյ* (Պոսթըն, «Հայրենիք»-ի տպ., 1924), 31), այլ վայրերում՝ 50, իսկ առանձին դեպքերում՝ նույնիսկ ավել՝ 90 նսկի (տե՛ս Լեոն Վարդան, *Հարկերը Օսմանեան և Պարսկական կայսրություններուն մէջ*, 265): Առաջին աշխարհամարտի տարիներին ընդհանուր զորահավաքի

յում գորակոչվելուց կամ բանակի կարիքների համար տարբեր աշխատանքներում ներգրավվելուց և բնաջնջվելուց¹⁰⁵:

Ե. Եզրակացություններ

19-րդ դարի երկրորդ կեսի և 20-րդ դարի սկզբների արևմտահայության սոցիալ-տնտեսական կյանքում զինվորական հարկի տեղն ու դերը դժվար է գերազնահատել: Ի թիվս այլ գործոնների՝ հարկի ծանր բեռը, դրա գանձման գործընթացն ուղեկցող բազմաթիվ չարաշահումներն ու բռնությունները մեծապես պայմանավորեցին նշված ժամանակաշրջանի արևմտահայության սոցիալ-տնտեսական կյանքին բնորոշ այնպիսի երևույթներ, ինչպիսիք էին արտագաղթը, պանդխտությունը, օսմանյան կառավարության և Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանի մարդահամարներից ու հաշվառումներից խուսափելը, կամավոր իսլամ ընդունելը, ինչպես նաև բռնի իսլամացումից հետո քրիստոնեությանը վերադառնալու հետ կապված մտահոգությունները:

Զինվորական հարկը շաղկապվեց նաև Հայկական հարցին՝ դիտարկվելով արևմտահայության կյանքի բարելավմանն ուղղված բարեփոխումների համատեքստում: Այդ առումով պատահական չեն Արևմտյան Հայաստանում եվրոպական տերությունների, հատկապես քրիտանական դիվանագիտական ներկայացուցիչների, ընդարձակ անդրադարձները հարկի գանձման ընթացքում տեղ գտած չարաշահումներին: Ինչպես և այլ հարցերում, մեծ տերությունների դիվանագիտական միջամտությունները որոշ չափով զսպում էին օսմանյան կենտրոնական և տեղական իշխանությունների կամայականությունները, սակայն ի վիճակի չէին էապես ազդելու իրավիճակի բարելավման վրա և պարտադրելու այնպիսի համակարգային փոփոխություններ, որոնց միջոցով լուծում կտրվեր Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչության այս և այլ սոցիալ-տնտեսական խնդիրներին:

Արևմտահայ ընտրանին, հատկապես դրա աշխարհիկ հատվածը, շարունակաբար բարձրացնում էր զինվորական հարկի վերացման հարցը, ինչի վկայությունն են Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանին կից գործող Ազգային ընդհանուր ժողովում և օսմանյան խորհրդարանում այդ հարցի շուրջ ծավալված քննարկումները:

1908 թ. երիտթուրքական հեղափոխությունից հետո զինվորական հարկի վերացումը արևմտահայության սոցիալ-տնտեսական խնդիրների լուծմանն ուղղված կարևոր քայլ էր: Այդ հաջողությունը հնարավորություն տվեց արևմտահայության շահերը ներկայացնող գործիչներին և կառույցներին (Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարան, ՀՅԴ և այլ կուսակցություններ) ավելի համարձակ ու հետևողական գործունեություն ծավալել

Ժամանակ բեղել-ի նակդի վճարի կանոնակարգման մասին մանրամասն տե՛ս Mehmet Beşikçi, *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War: Between Voluntarism and Resistance* (Leiden-Boston: Brill, 2012), 140-142:

105 Բեդել-ի նակդիով զինվորագրումից ազատված բազմաթիվ հայերի հետագայում գորակոչման և կամ բանակի կարիքների համար տարբեր աշխատանքներում ներգրավման մասին վկայությունների համար տե՛ս Վերժինե Սվազյան, *Հայոց ցեղասպանություն. ականատես վերապրողների վկայություններ* (Երկրորդ համարված հրատարակություն, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2011), 27, 206, 211, 310, 324, 396:

արևմտահայության սոցիալ-տնտեսական վիճակի բարելավման, ինչպես նաև, ավելի լայն առումով, Հայկական հարցի հայանապատ լուծման ուղղությամբ:

THE MILITARY EXEMPTION TAX (BEDEL-I ASKERI) AND WESTERN ARMENIANS (1855–1909)

Robert Tatoyan

Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, Armenia

SUMMARY

On May 14, 1855, the Ottoman authorities abolished the jizya head tax levied on non-Muslim subjects, including Armenians. In its place, a new tax designed to replace conscription was introduced, known as the bedel-i askeri.

Nominally, the bedel-i askeri was intended to be collected from non-Muslim men between the ages of 15 and 60 who were healthy, capable of working, and thus fit for military service. However, in practice, to ensure more comprehensive tax collection, it was progressively extended to be levied on all non-Muslim males from the age of one until death.

Initially, the average amount collected from an individual for the bedel-i askeri was 28 kuruş. Subsequently, the tax amount increased: after 1878, it rose to 37 kuruş, and after 1904, it further increased to 50 kuruş.

For Western Armenians, the bedel-i askeri represented the primary form of taxation, accounting for approximately 50% of the taxes paid to the state. The tax collection process, especially among the rural Armenian population of Western Armenia, was characterized by widespread abuses and violent practices. Consequently, the Armenian peasantry attempted to mitigate the tax burden by deliberately concealing the number of male children during censuses and registrations.

Following the Young Turk revolution and the establishment of constitutional rule in 1909, the Ottoman parliament abolished the bedel-i askeri tax, simultaneously making military service compulsory for all non-Muslim subjects. Concurrently, non-Muslims were granted the right to be exempted from military service by paying a fee called bedel-i nakdi.

Key words: bedel-i askeri, military tax, tax collection, census, registration, Western Armenia, Armenian Question.

НАЛОГ НА ОСВОБОЖДЕНИЕ ОТ ВОЕННОЙ СЛУЖБЫ (БЕДЕЛ-И АСКЕРИ) И ЗАПАДНЫЕ АРМЯНЕ (1855–1909)

Роберт Татоян

Фонд “Музей-институт Геноцида армян,” Армения

РЕЗЮМЕ

14 мая 1855 года османские власти отменили подушный налог джизья, взимаемый с немусульманских подданных, включая армян. Вместо него был введен новый налог, заменяющий воинскую повинность, известный как бедел-и аскери.

Номинально бедел-и аскери предполагалось взимать с немусульман мужского пола в возрасте от 15 до 60 лет, которые были здоровы, трудоспособны и, таким образом, годны к военной службе. Однако на практике, для обеспечения более полного сбора налога, он начал взиматься со всех мужчин немусульман от одного года до самой смерти.

Первоначально средняя сумма, взимаемая с одного человека в качестве бедел-и аскери, составляла 28 курушей. После 1878 года сумма налога была повышена до 37 курушей, а после 1904 года увеличилась до 50 курушей.

Для западных армян бедел-и аскери был основной формой налогообложения, составляя около 50% налогов, уплачиваемых государству. Процесс сбора налогов, особенно среди сельского армянского населения Западной Армении, сопровождался многочисленными злоупотреблениями и актами насилия. В результате армянское крестьянство пыталось облегчить налоговое бремя, скрывая количество детей мужского пола во время переписей и регистраций.

После младотурецкой революции и провозглашения конституционного правления в 1909 году османский парламент отменил налог бедел-и аскери, сделав военную службу обязательной для всех немусульманских подданных. Вместе с этим немусульманам было предоставлено право освободиться от военной службы, уплатив сбор, называемый бедел-и накди.

Ключевые слова: бедел-и аскери, военный налог, сбор налогов, перепись, регистрация, Западная Армения, Армянский вопрос.

REFERENCES

Առնիւսգրութիւնը Ազգային ընդհանուր ժողովոյ: Բացում 1870 թվին: Նիստ ԼԱ: 9 հոկտեմբեր 1871 [Minutes of the National General Assembly. Opening in the Year 1870. Session 31. 9 October 1871]. Constantinople: Printing by H. Muhendisyan, 1871);

Ատենագրութիւնք Ազգային ընդհանուր ժողովոյ: Բացում 1870 ամին: Նիստ ԼԲ: 22 հոկտեմբեր 1871 [Minutes of the National General Assembly. Opening in the Year 1870. Session 32. 22 October 1871]. Constantinople: Printing by H. Muhendisyan, 1871;

Արփիար Արփիարեանի սպանութեան 110-ամեակին առիթով: Գ. Մարդը ընդդէմ մարդու. մահափորձեր եւ սպանութիւններ հայկական օրինակով (1890-1908) [On the Occasion of the 110th Anniversary of Arpiar Arpiarian's Assassination: III. Man Against Man: Assassination Attempts and Murders in the Armenian Context (1890-1908)]. Compiled by Hayk Avagyan. Jahakir Weekly Supplement XIII. Cairo, 2018;

«Բէդէլ-էսկէրիէ կամ զինուորական տուրքը» [Bedel-i askeri or military exemption tax], *Horizon* (Tiflis), 26 August 1909;

«Երեսփոխանական ժողովը: Զինուորական տուրք» [Assembly of Representatives: Military Exemption Tax], *Zhamanak, daily* (Constantinople), 23 June (6 July) 1909;

«Երեսփոխանական ժողովը: Ոչ-իսլամները այս տարուրէն պիտի զինուորագրուին» [Assembly of Representatives: Non-Muslims to Be Conscripted from This Year On], *Zhamanak, daily* (Constantinople), 30 June (July 13) 1909;

«Երեսփոխանական ժողովը: Ոչ-իսլամներու զինուորագրութիւնը» [Assembly of Representatives: Conscription of Non-Muslims], *Zhamanak, daily*, 29 June (12 July) 1909;

«Վիճակագրութիւնք Արմէնոյ – Քուրդաստանի նահանգաց» [Statistics of the Provinces of Armenia-Kurdistan], *Masis, Daily Newspaper on Politics, National Affairs, Philology, and Economics* (Constantinople), 19(31) October 1881, № 3020;

«Տէրրօր» [Terror], *Droshak, Organ of the Armenian Revolutionary Federation* (Geneva). Year XVIII, No. 3 (191). March 1908;

A-Do. Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայէթները: Ուսումնասիրութեան մի փորձ այդ երկրի աշխարհագրական, վիճակագրական, իրաւական եւ տնտեսական դրութեան [The Vilayets of Van, Bitlis, and Erzeroum: An Attempt at a Study of the Geographical, Statistical, Legal, and Economic Conditions of the Region]. Yerevan: “Kultura” printing, 1912;

Altunian, G. «Ա-Դօ, Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայէթները. ուսումնասիրութեան մի փորձ այդ երկրի աշխարհագրական, վիճակագրական, իրաւական եւ տնտեսական դրութեան. Երևան, 1912թ.» [A-Do, The Vilayets of Van, Bitlis, and Erzurum: An Attempt at a Study of the Geographical, Statistical, Legal, and Economic Conditions of the Region. Yerevan, 1912], *Ararat, Official Journal of the Holy See of St. Etchmiadzin* (Etchmiadzin), January 1913;

Artsruni, G. «Վիճակագրական տեղեկութիւններ Հայաստանի բնակիչների մասին» [Statistical Information on the Inhabitants of Armenia]. *Meghu Hayastani* (Tiflis), 24 January 1882;

Avdalbekyan, T. «Գլխահարկը Թուրքիայում XVII-XVIII դարերում հայ պատմագրության տվյալներով» [The Head Tax in Turkey in the 17th-18th Centuries According to Armenian Historiography]. *Patma-banasirakan handes* 1 (1959): 175-186;

Bdeyian, S. and M. *Հարազատ պատմութիւն Տարօնոյ* [Authentic History of Taron]. Cairo, Armenian National Foundation Publishing, 1962;

Bense'. *Բուլանիկի կամ Հարք գաւառ* [Bulanik or Hark District]. Tiflis: Printed by K. Martirosyants, 1901;

Dadian, Mkrtich-bey. *Современное армянское общество. Армяне в Османской империи* [Contemporary Armenian Society: Armenians in the Ottoman Empire]. Tiflis: Enfiadjants and Co. Printing, 1878;

Gabikian, Karapet. *Եղեռնապատում փոքրն հայոց եւ նորին մեծի մայրաքաղաքին Սեբաստիոյ* [The Tragedy of Lesser Armenia and Its Great Capital Sebastia]. Boston: «Hayrenik» press, 1924;

Hambardzumian, Vahan. *Գիւղաշխարհ: Պատմական, ազգագրական ուսումնասիրութիւն* [The Rural World: A Historical and Ethnographic Study]. Paris, 1927;

Hambaryan, A. S. *Ագրարային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում (1856-1914)* [Agrarian Relations in Western Armenia (1856-1914)]. Yerevan: ASSR Academy of Sciences Publishing, 1965);

Hambaryan, A. S. *Երիտթուրքերի ազգային ու հողային քաղաքականությունը և ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում (1908-1914)* [The National and Land Policies of the Young Turks and the Liberation Movements in Western Armenia (1908-1914)]. Yerevan: ASSR Academy of Sciences Publishing, 1979;

Hayk, Vahe. *Խարքերի եւ անոր ոսկեղէն դաշտը* [Kharpert and Its Golden Valley]. New York, 1959;

Khazhaknyan, Garegin. «Հարկերը Տաճկաստանում» [Taxes in Turkey]. *Murch, Political, Social, and Literary Monthly* (Tiflis), January 1899;

Khatanasian, Yervand. *Հայոց թիւը* [The Number of Armenians]. Boston: Publication of the Central Committee for the 50th Anniversary of the Genocide, 1965;

Khazhak. *Հարկերը Տաճկաստանում* [Taxes in Turkey]. Baku: “Aror” Printing, 1903;

Khurshut. «Տեղեկագիր Ենկի-Քեոյ գիւղի Խնուսայ գաւառի» [Report on the Village of Yenki-Keoy in the Khuns District], *Hinchak* (London), 30 June 1895;

Kosian, Hagop. *Հայք Զմիռնիա եւ ի շրջակայս: Հատոր Ա. Զմիռնիա եւ Հայք* [Armenians in Smyrna and Its Surroundings. Vol. I: Smyrna and the Armenians]. Vienna: Mkhitarian Printing, 1899;

Ormanian, Maghakia. *Ազգապատում: Մասն երրորդ. 1808 տարիէն մինչեւ 1909* [National History. Part Three: From 1808 to 1909]. Jerusalem, St. James Printing, 1927;

Papazyan, A. *Թուրքական վավերագրական նյութեր Օսմանյան կայսրության ոչ-մահմեդական ժողովուրդների մասին (1839-1915 թթ.)* [Turkish Documentary Materials on the Non-Muslim Peoples of the Ottoman Empire (1839-1915)]. Yerevan: Zangak-97, 2002;

Seylan. «Տաճկա-Հայաստանի ազգաբնակչութիւնը» [The Population of Turkish Armenia], *Murch, Political, Social, and Literary Monthly* (Tiflis), 1895, No. 7;

Siurmeian, Galust. *Երզնկա* [Erznka]. Cairo: Sahak-Mesrop Printing, 1947;

Siurmeian, Galust. *Տաճկահայ զինուոր եւ զինուորականությունը նախ տաճկական ապա հայկական բանակներուն մէջ* [The Ottoman Armenian Soldier and Military Service: First in the Ottoman, Then in the Armenian Armies]. Beirut: “Hamazgayin” printing, 1967;

Svazlyan, Vergine. *Հայոց ցեղասպանություն. ականատես վերապրողների*

Վկայություններ [The Armenian Genocide: Testimonies of Eyewitness Survivors]. Second Enlarged Edition, Yerevan, NAS RA “Gitutyun” Publishing, 2011;

Tatoyan, Robert. *Արևմտահայության թվաքանակի հարցը 1878-1914 թվականներին* [The Question of Western Armenian Population Number in 1878-1914]. Yerevan: AGMI, 2015;

Vardan, Levon. *Հարկերը Օսմանեան եւ Պարսկական կայսրութիւններուն մէջ, ԺԵ-Ի դար: Բ. հատոր. Հ-Ֆ* [Taxes in the Ottoman and Persian Empires, 15th-19th Centuries. Vol. II: H-F]. Beirut, 2012;

Vardanian, G. «Թրքահայաստանի վիճակագրութիւնների աղիթով» [On the Statistics of Turkish Armenia]. *Horizon* (Tiflis), 29 December 1912;

Vardovts'i. «Խաբրիկներ Բարձր Հայքից» [News from Upper Armenia], *Mshak* (Tiflis), 2 August 1914;

Zohrap, G. «Սեբաստիայի նահանգը տնտեսական և ազգագրական տեսակետից և հայերի դրությունը» [The Province of Sebastia from an Economic and Ethnographic Perspective and the Condition of Armenians]. *Banber Yerevani Hamalsarani* №1 (1991): 115-126;

Zohrap, G. *Երկերի ժողովածու, հ. Գ. Հոդվածներ և ուսումնասիրություններ* [Collected Works. Vol. III: Articles and Studies]. Yerevan: MLA Publishing, 2002.

Հեղինակի մասին
About the Author
Об авторе

Ռոբերտ Թաթոյան, պատմական գիտությունների թեկնածու, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի Հայոց ցեղասպանության աղբյուրագիտական ուսումնասիրությունների բաժնի ավագ գիտաշխատող:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ Մեծ եղեռնի նախօրյակին արևմտահայության վիճակագրություն և ժողովրդագրություն, Հայոց ցեղասպանության զոհերի և վերապրածների թիվ, արևմտահայ հասարակական, կրթական, մշակութային և կրոնական կյանք:

Էլ. փոստի հասցե՝ r.tatoyan@genocide-museum.am

Robert Tatoyan, PhD in History, Senior Researcher at the Department of the Armenian Genocide Source Studies, Armenian Genocide Museum-Institute Foundation.

Research fields: statistics and demography of the Western Armenian population on the eve of the Armenian Genocide; the number of victims and survivors of the Armenian Genocide; and the public, educational, cultural, and religious life of Western Armenians.

E-mail: r.tatoyan@genocide-museum.am

Роберт Татоян, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Отдела источниковедческих исследований Геноцида армян Фонда “Музей-институт Геноцида армян.”

Область исследований: статистика и демография западноармянского населения накануне Геноцида армян; численность жертв и выживших Геноцида армян; социальная, образовательная, культурная и религиозная жизнь западных армян.

Эл. почта: r.tatoyan@genocide-museum.am